

KUNST EN OMGEVING

beeldende kunst in de openbare ruimte

1965-1990

Inhoudsopgave

Introductie	2
Definitie	4
Werkwijze	8
Kunst en omgeving; verantwoording van de selectie beeldende kunst en Post 65	11
Kunstpaspoorten	28
Overzicht bronnen	120

Foto's cover, boven: afbeelding uit artikel over Zoetermeer (bron: Trefpunt, 1975, nr. 5); onder: brochure over inrichting buitenruimte bij medische faculteit in Rotterdam, ontwerp Peter Struycken (bron: RKD).

Introductie

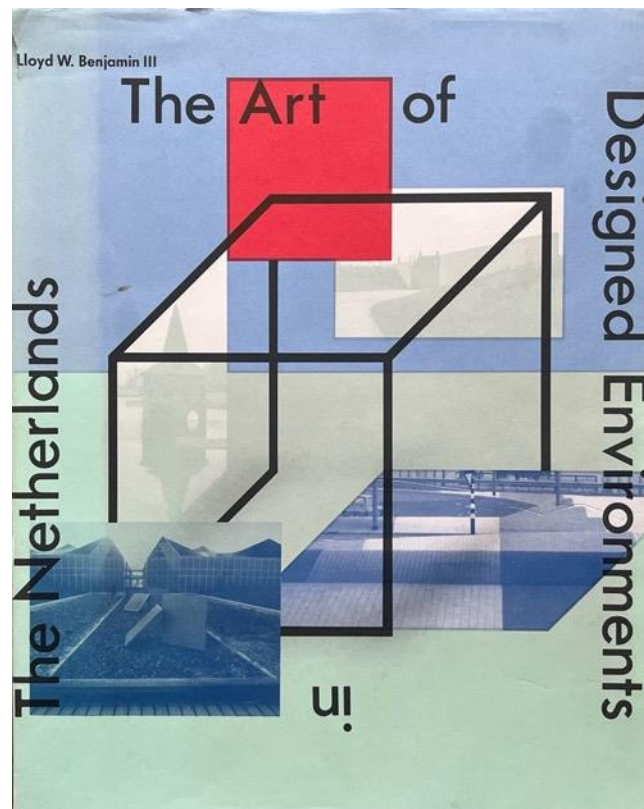
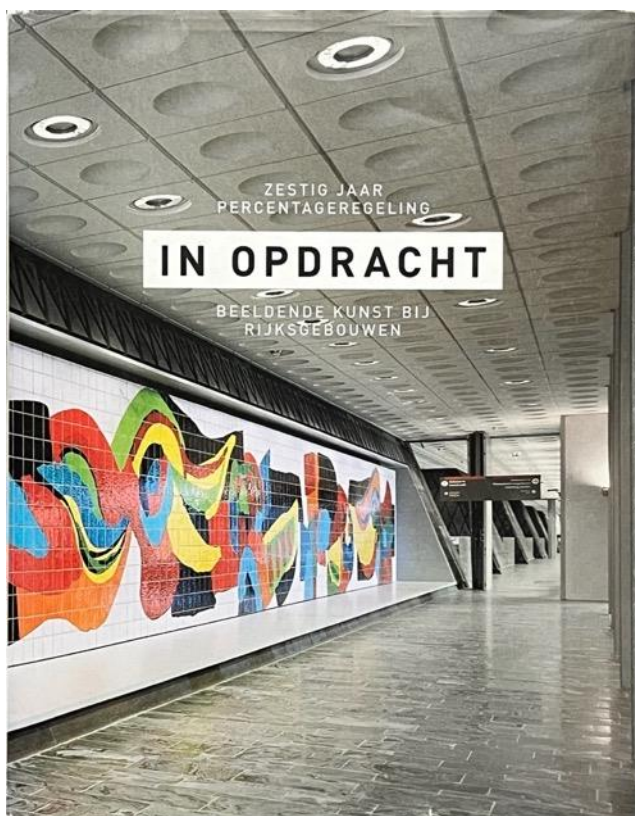
In het kader van het programma Post 65 is door de Rijksdienst Cultureel Erfgoed (RCE) in oktober 2023 opdracht verstrekt voor het in kaart brengen van omgevingskunst uit de periode 1965-1990. De kennis over beeldende kunst in relatie tot de gebouwde omgeving, zoals informatie over ontwerp en realisatie van deze kunstwerken, is tot op heden onvoldoende ontsloten. Ook over de staat waarin deze objecten zich op dit moment verkeren, is nog veel onduidelijk. Om deze lacune aan te vullen is aan architectuurhistoricus Wijnand Galema opdracht verstrekt om een onderzoek uit te voeren naar beeldende kunst in de openbare ruimte. Dit onderzoek is bedoeld om inzicht te verschaffen in stijl, elementen en materialisering van deze kunstvorm, maar ook om te komen tot een lijst met waardevolle kunstwerken uit de betreffende periode.

Om tot een goed beeld van de productie van omgevingskunst te kunnen is als eerste bronnenonderzoek uitgevoerd. Dat heeft zich gericht op relevante literatuur over de betreffende periode en de gerealiseerde kunstwerken, en heeft geleid tot een omvangrijke literatuurlijst met publicaties, tijdschriftartikelen, krantenartikelen, brochures en beleidstukken over omgevingskunst in het algemeen en over specifieke kunstwerken. Ook is documentatie gevonden over manifestaties, tentoonstellingen en projecten die inzicht geven in de context waarin omgevingskunst tot stand is gekomen.

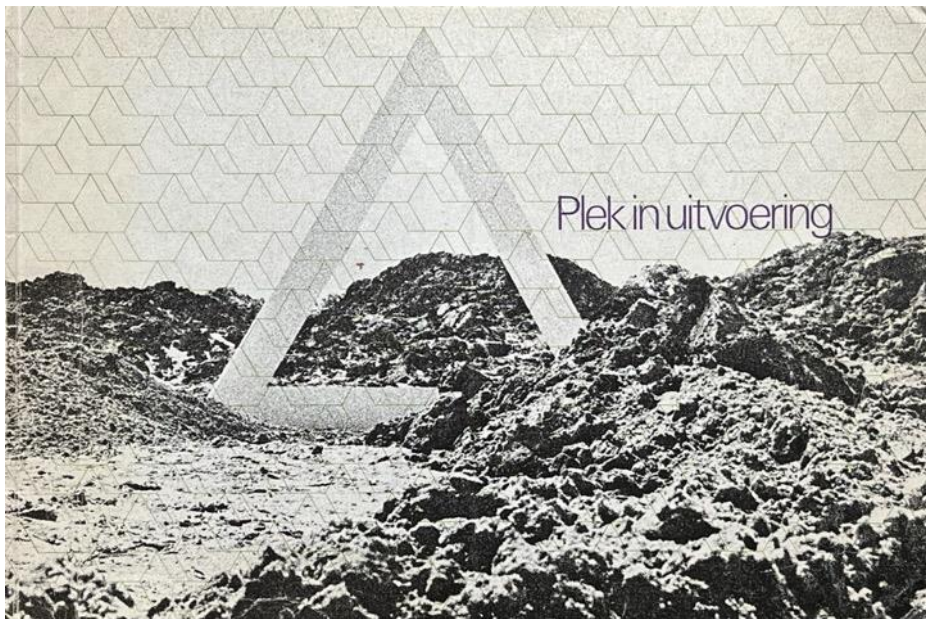
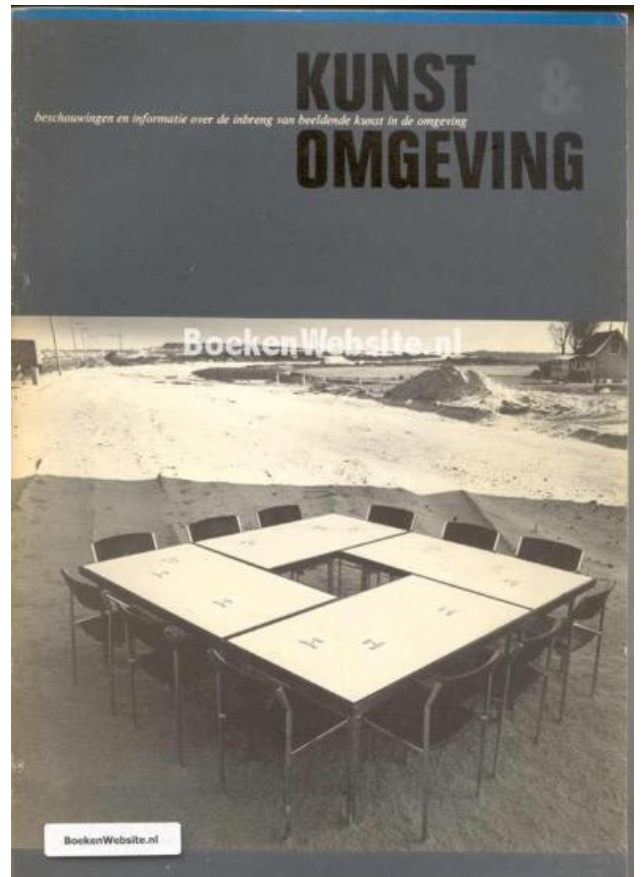
Op basis van deze informatie is een groslijst van kunstwerken in de openbare ruimte opgesteld. Vervolgens is hieruit een selectie gemaakt van bijna vijftig werken die een representatief beeld geven van omgevingskunst uit de betreffende periode. Van elk van deze kunstwerken is een zogenaamd paspoort opgesteld met hierin gegevens als kunstenaar of ontwerper, jaartal, locatie, type en materiaalgebruik, aangevuld met een verwijzing naar relevant bronnenmateriaal en een beknopte beschrijving van het werk.

Als achtergrond bij de selectie hebben we een beeld geschetst van relevante thema's en ontwikkelingen van omgevingskunst zoals we die gaandeweg hebben ontdekt. Deze hebben we verbonden met de zes verhaallijnen uit het *Post 65 Tijdsbeeld* van de RCE. Het onderzoek is uitgevoerd door een projectteam bestaande uit architectuurhistoricus Wijnand Galema, historicus Siebe Thissen en architectuurhistoricus Cathelijne van Andel.

Rotterdam, 19 december 2024

Enkele relevante publicaties over 'omgevingskunst'

Definitie

Vanuit de RCE is vooraf geen sluitende definitie of precieze afbakening meegegeven over wat precies wordt bedoeld met 'kunst in de openbare ruimte' uit de periode van 1965 tot 1990. Vaak wordt hier het begrip 'omgevingskunst' aan verbonden, als kunstvorm die zich vanuit de 'monumentale' wederopbouwperiode langzaam maar zeker bevrijdt van de architectuur en zich in een bredere ruimtelijke context manifesteert. Wij hebben ervoor gekozen om ons te focussen op die omgevingskunst en dit als volgt gedefinieerd:

Het werk van beeldend kunstenaars dat is ontworpen en gemaakt voor de gebouwde of landschappelijke omgeving en dat bepalend is voor inrichting, vormgeving en identiteit daarvan.

Dit werk bestaat uit objecten en plekken in de openbare ruimte of delen van gebouwen, infrastructuur of landschappen die cruciaal zijn voor de ruimtelijke beleving daarvan. Er is dus sprake van een sterke verbondenheid tussen het kunstwerk en de omgeving waarvan het deel uitmaakt. Ook zijn deze kunstwerken vaak tot stand gekomen als coproductie van beeldende kunstenaars met professionals (architecten, stedenbouwkundigen) en burgers (omwonenden, gebruikers).

MANNEN, VROUWEN EN RUIMTE

Ineke Middag

op zoek naar een vrouwelijke omgevingsvormgeving

'Naar mijn mening onderscheiden mannen en vrouwen zich in hun verhouding tot de ruimte: hoe ze die gebruiken, plezier aan beleven, hoe ze zich haar voorstellen en diens gevolge ook, hoe ze haar ontwerpen.' 1)

Deze mening hanteerde de Italiaanse architectuurfilosoof Paola Coppola Pignatelli in 1979 als hypothese voor haar onderzoek naar verschillen in de verhouding tot de ruimte in de architectuur tussen mannen en vrouwen.

Voor mij was deze prikkelende hypothese de invalshoek voor het onderzoeken van de benadering van ruimte door ontwerpers in de Nederlandse omgevingsvormgeving, voor wie ruimte immers een basisgegeven in hun kunst is.

Mijn vraag was of de door Pignatelli veronderstelde verschillen tussen mannen en vrouwen in de benadering van ruimte ook te constateren zijn bij Nederlandse omgevingskunstenaars en of dat aan hun werk te zien is.

Om die vraag te beantwoorden was het allereerst nodig een aantal criteria te formuleren waaraan de benadering getoetst kon worden. De beperkte literatuur op dit gebied van de Nederlandse omgevingsvormgeving bood hiervoor weinig aanknopingspunten. 2) Dat mag mijns inziens verantwoordelijk genoemd worden omdat het betrekken van de ruimte in het ontwerp het essentiële onderscheid aangeeft tussen omgevingskunst en autonome beeldhouwkunst. Mijn onderzoek kan

dan ook gezien worden als een grille bijdrage aan de theorie van dit complexe onderwerp. Om toch tot het formuleren van criteria voor mijn onderzoek te komen, heb ik gebruik gemaakt van artikelen over de benadering van ruimte door vrouwen, van de hand van Duitse en Amerikaanse architecten en kunsthistorici 3) en van de ideeën van Pignatelli. Ter algemene oriëntatie op de omgevingsvormgeving in Nederland heb ik een gesprek gehad met omgevingsvormge-

ver Eugène Terwindt, vanwege zijn brede kennis van de Nederlandse omgevingsvormgeving en de daarin werkzame kunstenaars. Ik heb hem om commentaar gevraagd op de geformuleerde criteria, mede om de bruikbaarheid van de aan de architectuur ontleende criteria te toetsen voor de omgevingsvormgeving. Dit artikel bestaat uit een verantwoording van de criteria en het commentaar daarop van Eugène Terwindt. Ik heb de criteria ook gebruikt voor de analyse van het omgevingswerk van Loes van der Horst en Karin Daan. Mogelijk breid ik dit onderzoek in de toekomst nog uit en zal te zijner tijd publicatie van het materiaal volgen.

Paola Coppola Pignatelli

Voor haar hypothese van de verschillen in de verhouding tot de ruimte tussen mannen en vrouwen, verwijst Pignatelli naar twee fundamenteel verschillende systemen in de psychologie van de ruimte, geformuleerd door Abraham Moles. 3) Aan het eerste systeem ligt een fenomenologische basisopvatting ten grondslag, gebaseerd op de ervaring: het ik is het centrum van de wereld, hier en nu. De ruimte wordt ervaren en gemeten door de zintuigen. Het tweede systeem gaat uit van de abstracte, rationele basisopvatting van de ruimte: de ruimte is onbegrensd, gezien door een waarnemer daarbuiten. De ruimte wordt begrepen, gemeten en verdeeld door te refereren aan een abstract stelsel van coördinaten, met een willekeurig nulpunt.

In het eerste systeem is de ruimte a-mathematisch, a-geometrisch; de ruimte meet primair kwaliteit, dan kwantiteit. De ruimte wordt gedacht als een totaal van plekken. Zij is niet meetbaar door vastgestelde afstanden, maar gebaseerd op relaties met de omgeving. Bij het ontwerpen van deze ruimte gaat het om een ingreep op de schaal van het micro-omringende. Het ontwerp vordert trapsgewijze, verandert het liefst geleidelijk met de tijd en past zich aan de eisen aan. Het richt zich volgens de normale vormenwereld en laat zich

Waterpoort aan de noord-west kant van het Provinciaal Elektriciteitsbedrijf (PEB) in Leeuwarden, Joke Kuyper, 1964

De afgebeelde opdrachtssituaties bij dit artikel zijn nadrukkelijk niet bedoeld als illustratie van het betoog. De eindredactie maakte een selectie van een aantal kunsttopdrachten in de gebouwde omgeving uit het documentatiebestand van de Stichting Kunst en Bedrijf. Met dank aan de betrokken kunstenaressen.

e Kunstcentrum Kranck (Tilburg) 1° frj. nr. 2. juni. 1977

gemeente 's-hertogenbosch
bestemmingsplan
MAASPOORT

Beeldend Vormgever op stedebouwkundig schaal

Voor het plan Maaspoort - een stadsuitbreiding van ca. 200 ha. met 6000 woningen en ca. 50 ha. bedrijven, langs de

Maasoevert ten noorden van 's-Hertogenbosch - zoeken wij op zeer korte termijn een

BEELDEND VORMGEVER

De juiste man/vrouw zal als adviseur vanuit zijn discipline als beeldend vormgever deelnemen aan de besprekingen in de verschillende interdisciplinaire werkvormen w.o. de stuurgroep, die betrokken zijn bij de uitvoering van het globale bestemmingsplan.

Gedacht wordt aan een beeldend kunstenaar die

- over een ervaring beschikt met ruimtelijke vormgeving van de omgeving;
- in teamverband en met inachtneming van richtlijnen en randvoorwaarden kan werken;
- over ervaring beschikt met stedenbouwkundig werk;
- een bijdrage kan leveren aan het leefmilieu;
- het vermogen bezit om ideeën in de werksituatie over te brengen en te visualiseren;
- gedurende een periode van 1½ jaar van 1 dag per 14 dagen tot aan 2 dagen per week aan dit project kan besteden.

De door de kunstenaar te besteden tijd zal gehonoreerd worden op basis van f 60,- per uur. Voor de opdracht komt slechts één kunstenaar in aanmerking.

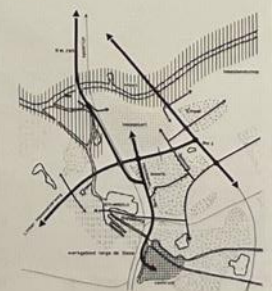
Wie aan deze kwalificaties meent te kunnen voldoen en graag zijn/haar bijdrage aan de totstandkoming van een uniek stedenbouwkundig project wil leveren, kan zich op het Kunstcentrum Brabant, Spoorlaan 426 te Tilburg komen oriënteren en eventueel laten inschrijven onder overlegging van een documentatie waaruit ervaring met stedenbouwkundig werk blijkt.

De Centrale Adviescommissie van het Kunstcentrum Brabant, aangevuld met vertegenwoordigers van de opdrachtgever, zal de ingezonden sollicitatiebrieven en documentaties beoordelen en via een aantal sollicitatiegesprekken een kandidaat voordragen aan de opdrachtgever.

De keuze van de kandidaat zal in een openbare vergadering van het Kunstcentrum Brabant gemotiveerd bekend worden gemaakt.

Op een openbare bijeenkomst (dd. 15 augustus) 14.00 zal in het gebouw van het Kunstcentrum nadere informatie worden verstrekt over de aard van het plan en de opdracht. De datum van deze bijeenkomst zal t.z.t. worden bekend gemaakt in de kunstkrant.

Inschrijving is direct mogelijk bij het verschijnen van deze krant. De mogelijkheid tot inschrijven blijft open tot 10 dagen na de openbare informatie-bijeenkomst.

ZATERDAG 13 OKTOBER 1974

UNIEK EXPERIMENT VAN TECHNICI EN KUNSTENAARS

De Arnhemse kunstenaars Drijfje (links) en Blanka, op het Nijmegense Triangelplan, dat naar hun ontwerp een volkomen eigen karakter heeft gekregen: een vorm van stedenbouwkunde die in vakkranten 'niek' wordt genoemd.

Jonge Arnhemmers geven Nijmegen nieuw gezicht

Ruimte voor romantiek op een groot verkeerscircuit

Enkele krantenknipsels over 'omgevingskunst' (bron: RKD)

WILLEM KORVINUS EN MARCEL VAN VUUREN PIONIEREN IN NIEUW BEROEP

Twee kunstenaars helpen van Lunetten 'n woonwijk voor mensen te maken

(Door Hans van Straten)

OOSTERBEEK — Mag ik u even voorstellen: Willem Korvinus en Marcel van Vuuren, beeldend kunstenaars. U vraagt nu natuurlijk kribbig: Wat nou beeldend kunstenaars? Zijn het schilders, beeldhouwers, etsers, glazeniers? Nee, ze schilderen niet, ze houden niet beeld, ze etsen niet en met glas zijn ze ook niet bezig. Hoewel — in hun werk vind je van al deze takken van kunst wel iets terug.

Dat is het merkwaardige van hun vak: als beeldend kunstenaar kun je op heel verschillende manieren bezig zijn, maar toch indruisend je voor een schilder of een beeldhouwer houden. Je bent en je blijft beeldend kunstenaar. Het betreft hier gewoon een nieuw beroep. Beeldend kunstenaars zijn er in Nederland nog niet zoveel, misschien alles bij elkaar een stuk of zeventig. Zij vinden hun taak vooral bij de aanleg van nieuwe wijken. Let wel: het zijn geen architecten, al staan er in hun ateliers grote tekentafels al werken zij met lichtdrukken en plegen zij voortdurend overleg met architecten.

Opersoonlijk

Stelt u zich zo'n verspreid beeldend kunstenaar voor. De atelieromgevingen hebben hem in grote lijnen bepaald, de architecten hebben de huizen getekend die bewoners hebben ze gebouwd. Altemaal knap werk misschien, maar zo'n passievolle wijk heeft, iets vaak, iets onaanvaardigs, iets opersoonlijks. De huizen worden dan wel ingericht, maar het inrichten van de wijk zelf dat is het wat verouderd veel te veel aan het loven overlaten. Maar nu treden nu de beeldend kunstenaars binnen.

Verkeerd idee

Eigenlijk zeg ik het niet verkeerd, want u was de indruk kunnen krijgen dat zij geen inbreng geven kunnen, als voor de rest de wijk al klaar is. Dit is een verkeerd idee, hoewel in de praktijk de beeldend kunstenaar vaak op

stedebouwkundigen hun eerste lijnen op papier zetten. Ze betrekken de aanwezigheid van Korvinus en Van Vuuren tot beeldend kunstenaars bij het nieuwbouwwerk Lunetten, door 'n en w van Utrecht in hun vergadering van 4 mei '71, bepaald niet te vroeg geweest. Maar de beroeping zat al een tijdje in de lucht, beide kunstenaars hebben al contact gehad met architecten en zelfs met de aanstaande bewoners.

Opleiding

How word je beeldend kunstenaar? Willem Korvinus en Marcel van Vuuren hebben hun opleiding gehad aan de Academie voor Beeldende Kunst in Arnhem. Maar het was een opleiding die weinig gericht is op de praktijk.

In hun studio in Oosterbeek, gingen in een nogal fantasievol gesprek op de belang van de Bijl, wijzen zij wel kwijt dat 'n kunst-onderneming in Nederland er nog altijd op gericht is een individueel kunstenaar van je te maken, terwijl zij in hun werk vooral sociale waarden moeten zijn, organisatoren van inspanning bijvoorbeeld, en dat leer je op geen enkele kunstacademie.

Verder leer je vooral 'n handwerk, een ambacht, terwijl zij de uitvoering van hun ontwerpen in de praktijk juist steeds meer overlaten aan aannemers.

Die grens

Hun vak moet trouwens zijn eigen bedding nog vinden, het gemakkelijk verglijdt bij bijvoorbeeld interieur-ontwerpen, meubelontwerpen, shoppen. Die grens, maar 'n werk is voortdurend 'n zoeken er.

En ander probleem dat zich

voordoen. Dat vindsteer staat er wat lullig bij, laat daar maar een beeldend kunstenaar 'n even con-rector.

Twee richtingen

Wat moet het uitgangspunt zijn van hun activiteiten? Er zijn twee richtingen. 'Je hebt mensen die hun functie vooral zien in het aanbrengen van een beeldende ordening in de gebouwen, die leven onder de bewoners. Aan de andere kant zijn er ook bewoners kunstenaars, die mensen dat ze met een algemene vorm moeten komen voor er sprake is geweest van een overtuiging.

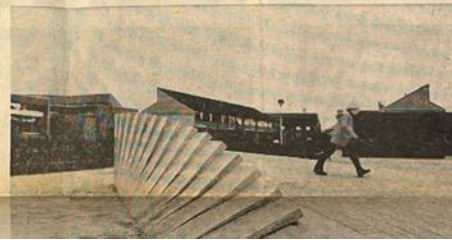
Als kritiek buitenstaander zou je natuurlijk zeggen dat de eerste richting de voorkeur verdient. Maar de bewoners van een nieuwe buurt althans het zeggen was zij ervan, vinden! In theorie, ja. Maar in de praktijk van zo'n inspanningsgebied blijkt, vaak dat die bewoners, aan wie inspanning wordt gegeven, toch van de beeldende kunstenaar een zekere re jobbreng, een algemene vorm verlangen.

Krachtenspel

Zoveel hebben Korvinus en Van Vuuren (die het in dit gesprek ook met altijd met elkaar eens blijven te zijn, gelukkig maar!) in de zeventien jaar van hun samenwerking wel geleerd, dat je niet kunt volstaan met het inruimen van een eenzijdig. Je moet aanvullend werken, uitgangspunten, meeberekenen, uitgangspunten van 'n menselijke energie. Van 'n krachtenspel wat onnaak dan een bepaalde verhouding.

MARCEL VAN VUUREN (links) en WILLEM KORVINUS: beeldende kunst voor Lunetten.

welzijnsvoorziedingen. Dat was een merkwaardige aanpak, waar bijvoorbeeld werd meegedacht dat er arven ton beschikbaar was voor beeldende kunst, maar dat er even-cest was voor spelvoorziedingen.

Natuurlijk stond er toen iemand op met de voor de hand liggende vraag, of men die arven ton niet beter kon bestemmen voor spelvoorziedingen, want daaraan was, moede, jll, meer behoefte dan aan beeldende kunst.

Avontuur

'Natuurlijk moeten die spelvoorziedingen er zijn, maar dat staat wel helemaal los van die beeldende kunst,' aldus Willem Korvinus, die de overtuiging van mening is dat speelplekken een soort voorvoorziedingen zijn, het kind moet zijn avontuur zoeken op een paar vierkante meter. 'De afsluiting van een nieuwe buurt moet de mensen, dat aparte speelplekken niet nodig zijn. Kinderen moeten, overal kunnen spelen.' Maar het moet wel een 'vrij' speelplek zijn.

De kunstzinnige bemoeienis met de gebouwde omgeving

Advertisement for FODOR featuring a large graphic of the date '21 MAART 1977' and '01 MEI 1977' in a stylized font, with the name 'FODOR' at the bottom.

Advertisement for 'BERNISSE BEKUISSE' exhibition, titled 'EXPOSITIE OVER DE INBRENG VAN BEELDDEDE KUNSTENAARS IN EEN REKREATIEPROJEKT'. It includes contact information for 'BERNHARD BOKER' and 'VAN DER BEEK'.

Large advertisement for 'VIJFTIEN JAAR OMGEVINGSKUNST VAN COMPOSITIE NAAR ANALYSE'. It features a portrait of Eugène Tenwind and extensive text discussing environmental art, urban planning, and the work of artists like Korvinus and Van Vuuren. The text is organized into sections like 'In deze eerste bijdrage beschrijft Eugène Tenwind...', 'Ongeveer vijftien jaar geleden werd...', 'Die toverwoorden: Relatie-Integratie-Identiteit-Differentie...', and 'De overtuiging van dat oude vak werd een veel hechtere relatie nagestreefd...'

Werkwijze

In onze selectie en waardering van beeldende kunst in de openbare ruimte hebben wij ervoor gekozen één van de meest kenmerkende aspecten van de periode 1965-1990 centraal te stellen:

‘omgevingskunst’. Hiermee bedoelen we beeldende kunst die werd geïntegreerd in de gebouwde of landschappelijke omgeving, waarbij de kunstenaar doorgaans participeerde in teams van architecten, stedenbouwkundigen en landschapsontwerpers. In het *finetunen* van onze keuze voor een reeks karakteristieke werken uit deze periode hanteerden wij een metacriterium: verandert de gebouwde of landschappelijke omgeving wezenlijk als het kunstwerk wordt verwijderd? Of anders: hoe dominant en kenmerkend is de aanwezigheid van artistieke interventies in onze perceptie van de gebouwde of landschappelijke omgeving?

De nadruk op omgevingskunst lijkt bovendien gerechtvaardigd omdat deze uiting tot de meest bedreigde kunstvormen behoort. Een bewijs daarvan vinden we in de bundel *Kunst en Omgeving* (1977), uitgegeven door de Stichting Kunst en Bedrijf, waarin honderdtwintig projecten werden gepresenteerd. Van deze werken en interventies is bijna 70% reeds verdwenen of vernietigd. Ook na het inzien van de uitgebreide documentatie over omgevingskunst in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) in Den Haag moet worden geconcludeerd dat er veel is verdwenen. Het lijkt erop dat hoe meer het werk van de beeldend kunstenaar is verweven met de inrichting van een plek, hoe groter de kans is dat het weg is of dat slechts enkele fragmenten bewaard zijn gebleven.

In de uitvraag van het onderzoek is gevraagd een lijst samen te stellen van ‘landsbreed uitgevoerde werken die de breedte en diepte van de ontwerpopvattingen illustreren en toonaangevend zijn voor de periode van Post 65’. Op basis van literatuuronderzoek en raadpleging van websites is als eerste een groslijst van 239 kunstwerken opgesteld, waarvan we weten dat ze nog *in situ* aanwezig zijn of zijn verplaatst naar een andere locatie. Deze verplaatste of verweesde kunstwerken hebben hun oorspronkelijke betekenis voor de locatie waarvoor ze zijn ontworpen, verloren. Dat betekent niet dat ze geen artistieke waarde hebben, maar vanuit het oogpunt van omgevingskunst, waarbij de relatie tussen het werk en de omgeving een essentiële rol speelt, zijn ze minder relevant.

Vanuit deze groslijst hebben we een conceptlijst van 46 kunstwerken geselecteerd waarvan we menen dat ze de reikwijdte van ontwerpopvattingen illustreren en toonaangevend zijn voor omgevingskunst. In een intensieve werksessie op 13 november 2023, waaraan ook Simone Vermaat namens de opdrachtgever deelnam, hebben we een definitieve selectie gemaakt. Hierbij hebben we steeds gekeken naar het metacriterium: verandert de gebouwde of landschappelijke omgeving wezenlijk als het kunstwerk wordt verwijderd. Daarnaast hebben we rekening gehouden met een geografische spreiding.

Logischerwijs is er een grote concentratie van objecten in een stedelijke context omdat de ordening van Nederland zich voor een groot deel daar heeft afgespeeld. Toch bevinden zich enkele interessante voorbeelden juist in de verste uithoeken van het land.

De groslijst en de selectie zijn bijeengebracht in een excel-bestand waarin titel, kunstenaar of ontwerper, jaartal, locatie en materiaal (voor zover bekend) zijn opgenomen. Ook is zoveel mogelijk een link naar een website ingevoerd waarop meer informatie over het kunstwerk is te vinden. De geselecteerde objecten krijgen in dit rapport afzonderlijk aandacht in de vorm van een paspoort waarin naast feitelijke gegevens ook een beschrijving van het werk en enkele afbeeldingen zijn opgenomen. Deze paspoorten zijn in chronologische volgorde gerangschikt op jaar van oplevering. Het totale excelbestand is als bijlage bij dit rapport gevoegd.

Een samengaan van kunst en architectuur in het PGGM-kantoor te Zeist

Beeldende kunst geeft commentaar op de werkelijkheid, voegt daarmee iets toe aan onze wereld. Op verschillende manieren, meestal als zelfstandig kunstwerk, incidenteel als onderdeel van een gebouw of van een gebouwde omgeving. Ze krijgt daarin een plaats om gezien te worden. Ze blijft veelal zichzelf, als een enkelvoudig of als een samenstel van herkenbare tekens. Architectuur heeft een diamende functie, wil ook herkenbaar zijn. Als vorm staat zij voor niets anders dan voor zichzelf. Beeldende kunst en architectuur kunnen in harmonie (en dat sluit het contrast niet uit) met elkaar leven. Het hangt af van de samenwerking tussen drie individuen: de opdrachtgever, de architect en de kunstenaar. Het is een spel, een avontuur.

In september 1975 kreeg de architect J.B. van Grunsven de opdracht een schetsontwerp te maken voor een uitbreiding van het PGGM-kantoor (Stichting Pensioenfonds voor de Gezondheid, Geestelijke en Maatschappelijke belangen) te Zeist, het vroegere Internaat St. Joseph dat begin de jaren dertig werd ontworpen door de architect W.A. Maas uit Utrecht. Maas behoorde eerst tot de periferie van de Amsterdamse School, maar ontwikkelde zich steeds meer in de richting van het functionalisme. Zijn gebouw wordt gekenmerkt door baksteen muren, stalen ramen en platte daken. Er is in de plattegrond en in de gevels een consequent doorgevoerde stramienmaat, die Van Grunsven bij zijn uitbreiding en verbouwing heeft gevolgd, waardoor de schaal van oud- en nieuwbouw op elkaar aansluit. Dit stramien vormde ook de grondslag voor de beeldende vormgeving in het nieuwe gebouw en zijn omgeving, ontworpen door Karin Daan en Ria van Eyk. Van Grunsven heeft een aantal jaren bij de architect Rietveld gewerkt en het constructieve van de nieuwbouw van het PGGM-kantoor te Zeist toont een verwantschap met de laatste werken van deze Stijl-architect (v. met de Academie te Amsterdam). Het belangrijkste deel van de nieuwbouw (aan de noordzijde van het complex: een hoofdingang, kantine, trappenhuis en een reeks kantoorruimten) wordt gekenmerkt door een grote transparantie (gebruik van staal en glas), terwijl de entree en de kantine een interessante structuur hebben gekregen doordat daar het stramienmodul gekanteld – diagonaalsgewijs – is toegepast. Op advies van Van Grunsven heeft het PGGM ingestemd met de inbreng van beeldende kunst bij de nieuwbouw. Door middel van beeldende kunst wilde Van Grunsven een duidelijke relatie tot stand brengen tussen het buitengebied en het interieur, in het bijzonder bij de noordgevel waar het gebouw duidelijke accenten bezit. De keuze van de beeldend kunstenaar deed Van Grunsven via de Stichting Kunst en Bedrijf (advies- en informatiecentrum voor beeldende kunst te Amsterdam) en wel in het eerste stadium van de bouw, in 1976, meteen na het gereedkomen van het definitieve ontwerp. Deze vroegtijdige inschakeling van de kunstenaar betekent meestal – en zeker in dit geval – een aanzienlijke kostenbesparing (eventuele veranderingen aan de architectuur kunnen met de bouw meelopen), maar het heeft tevens alle mogelijkheden voor wederzijds begrip en betrokkenheid. De keuze van Van Grunsven viel op Karin Daan, die haar opleiding kreeg aan de Academie te Arnhem, op de afdeling Monumentaal Nieuw Stijl, die in 1966 door B. Hendriks en P. Struycken was opgericht. Hun onderwijs werd gekenmerkt door een constructivistische, structuralistische vorm- en kleurleer en in die leer heeft Karin Daan haar werk verder ontwikkeld. Halverwege de bouwperiode in juni 1977 werd eveneens via de Stichting Kunst en Bedrijf Ria van Eyk aangegevoerd voor het onderzoek tot beeldende mogelijkheden in de kantine, het trappenhuis en de kantoorgangen. Ria van Eyk kreeg haar opleiding op de Academie voor Industriële Vormgeving te Eindhoven, een opleiding die in 1956 van start ging. Het onderwijs was er sterk geïnspireerd door het Bauhaus (Gropius, Itten, Albers), dat alle kunstvormen (vrij en toegepaste kunst) tekens en kleuren van de architectuur samenbracht. Ria van Eyk's werk (meestal in textiel) wordt gekenmerkt door een constructivistisch uitgangspunt: het gebruik van elementaire vormen en kleuren (gebaseerd op de kleuren van het spectrum). De opdrachtgever – de directeur van het PGGM, de heer Boertien – heeft in het hele project een bijna ideale rol gespeeld, namelijk die van een stimulator en van een betrokkene. Hij liet de architect en de twee kunstenaars de volledige vrijheid erop vertrouwend dat een goede samenwerking tot het maximale resultaat zou leiden.

- Karin Daan
- 1 noordgevel
  - 2 driehoek binnen/buiten, noordzijde
  - 3 terrassen (detail) noordzijde
  - 4 terrein aan westzijde met assende driehoek en ligging vierkant terrassen bij hoeken/terre, noordzijde
  - 5 weegveld met schaakbordpatroon

1) zie daarvoor ook het *Beeldkundig Weekblad* 1932, p. 402 en het *Weekblad T&M*, 1974, no. 17, p. 29/30.

Wat was het hyperde aan de opdracht voor het AMEV-huis?

Integratie was het toewoord in die tijd. Het idee dat beeldende kunst zich zo voegt in de architectuur, dat je ze niet meer uit elkaar kunt houden, dat was wat mooiste wat er was. Misschien zou je dat nu niet meer zo nastreven, in ieder geval is het geen conditie meer voor kwaliteit. Het werken aan die zijkul en het toepassen van de diagonale structuur was heel met die diagonale lijnen, die door het hele gebouw over twee verdiepingen heen gingen, liep ik overal tegenaan, tegen muren, roltrappen, tegen het buitengebied en weer naar buiten toe. Op allerlei momenten trof ik de architectuur en dan vroeg ik of ik twee kleuren maten kon gebruiken, of ik een lijn door de betelgeling kon trekken, of ik diagonale kubussen kon plaatsen – want die maken daar ook deel van uit. Soms kregen wij als kunstenaars ook dingen voor elkaar die de architect of de binnenhuisarchitect niet gedacht, omdat wij andere argumenten aan konden voeren. Je moet het in z'n tijd zien: het is heel bijzonder dat de kunstenaars met z'n allen op één thema wilden zitten en dat dat is gelukt, ondanks wat gerommel aan het begin en aan het einde.

Doelt hij op het feit dat eerst Dekkers en vervolgens Boesjes afhaakten?

Er was een idee, en daar moesten de kunstenaars zich aan willen binden. Nu zou ik het misschien anders bekijken, maar ik was toen doordrongen van die integratiegedachte.

Tot en met het ingrijpen in de plaatsing van Strobos' skulptuur?

Ik heb de neiging daar nogal ver in te gaan om het totaalbeeld te beschermen. Maar ingrijpen? Autonome beeldende kunst kan en moet alles zelf bepalen. Zodra je geïntegreerd bezig bent – en dat ben je, zodra je je iets van het gebouw aantrekt – moet je je aan de gegevens van zo'n situatie houden.

Heeft omgevingskunst de rol de omgeving aantrekkelijker te maken?

Het kan ook op een verontrustende, agressieve manier gebeuren, dat zijn de twee uitersten. Als je omgevingsomgeving bent kun je de vraag naar ontmoetingsruimten en zitmogelijkheden niet naast je neerleggen. Maar langzamerhand werden van oorsprong beeldende kunstenaars steeds meer gebruikt om 'alternatieve parkeerplaatsen' te ontwerpen. Ik denk dat je moet oppassen om niet teveel van je eigen discipline af te raken, je dreigt dan een soort klusjesman te worden. Misschien ben ik mij daarom de laatste tijd wat meer gaan ontwikkelen in de richting van de autonome beeldende kunst. Maar AMEV is nog steeds een goed voorbeeld van die integratiegedachte, die destijds is ontstaan in de 'Arnhemse school', het idee is eigenlijk heel letterlijk in beeld gebracht.

Twee voorbeelden van verdwenen omgevingskunst: terreinrichting PGGM-kantoor te Zeist (boven) en beeldende kunst in en rond het AMEV-gebouw in Utrecht (onder) (bron: RKD).

KUNST EN OMGEVING

Verantwoording van de selectie beeldende kunst en Post 65

In de leeswijzer *Post 65 Tijdsbeeld* (2023), samengesteld door de Rijksdienst Cultureel Erfgoed (RCE), heeft de ruimtelijke ordening van Nederland, infrastructuur en stedenbouw, en de uitbouw van verzorgingsstaat met nieuwe sociale voorzieningen veel aandacht gekregen. Het tijdvak werd immers gekenmerkt door een sterke economische groei, processen van schaalvergroting, mondialisering en een toenemende mobiliteit van burgers. Maar dit streven naar ‘meer en groter’ stuitte ook op weerstand. Kritische jongeren en studenten stelden misstanden aan de kaak: er werd geprotesteerd tegen milieuvervuiling en natuurvernietiging, tegen de oorlog in Vietnam en tegen de woningnood in de steden. Ook veel jonge kunstenaars zagen dat het anders moest: zij namen geen genoegen meer met stadsverfraaiing en een louter decoratieve aankleding van gebouwen. Het plaatsen van een autonoom kunstwerk op straat of in een park werd ‘smaakbederf’ genoemd – kunst moest voortaan een bijdrage leveren aan de verbetering van de samenleving.

Economische groei en milieuvervuiling: protest tegen de opening van chemiefabriek Oxirane Chemie in Rotterdam (1972) (bron: Nationaal Archief, toegangsnr. 2.24.01.05, bestanddeelnummer 925-5871).

Generatie van het gas

Daartoe was het noodzakelijk de kunst direct te integreren in het weefsel van de samenleving, in de infrastructuur van het land. Onder kunstenaars leefde groeiende twijfel met betrekking tot architectuur, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. De jonge generaties van de jaren zestig keerden zich af van de benepenheid en burgerlijkheid van hun ouders. De dadendrang en het optimisme van de generaties die

Nederland na de Tweede Wereldoorlog hadden opgebouwd – de wederopbouwgeneratie – werd in een dubieus daglicht geplaatst. Dankzij de vondst van de Groningse gasbel was Nederland een rijk land geworden. Massacultuur, individualisme en consumentisme deden hun intrede. De ‘generatie van het gas’, zoals landschapsarchitect Adriaan Geuze de babyboomers noemde, had een kritische kijk op economische groei en hekelde de euforie van de vooruitgang. De vooruitgang was immers ook verantwoordelijk voor milieuverontreiniging, natuurvernietiging en overbevolking, zo had de Club van Rome in het onheilspellend rapport *Grenzen aan de groei* (1972) vastgesteld. Hier lag een geweldige taak voor beeldend kunstenaars, vond kunstenaar Joop Beljon, want ‘de wereld waarin wij op dit moment leven is zo godvergeten lelijk: we durven niet meer te kijken en te midden van de luchtverontreiniging durven we ook niet langer te ademen’.

De Ecokathedraal (1964-heden) van Louis le Roy: een fusie van natuur en cultuur, met oog voor biodiversiteit, samenhang en samenwerking. ‘Ik kies voor slordigheid tegen steriel pepermuntjesgedoe’, zei Le Roy (bron: persoonlijk archief Louis le Roy/Nieuwe Instituut).

Architectuur en beeldende kunst

De periode 1965-1990 kende een bloei van beeldende kunst in de openbare ruimte, niet op de laatste plaats gestimuleerd door percentageregelingen die sinds de jaren vijftig van kracht waren geworden. Duizenden kunstwerken werden op straat, op bedrijfsterreinen, in parken en bij scholen geplaatst. De percentageregeling bracht architecten en kunstenaars nader tot elkaar. Na de Tweede Wereldoorlog

begrepen veel architecten en kunstenaars dat ze een taak hadden samen een betere wereld te creëren (al waren er ook voor de oorlog al tal van samenwerkingsverbanden geweest). De eerste naoorlogse Rotterdamse kunstenaarsgroep Groep R bepleitte in 1946 een synthese van architectuur en beeldende kunst: architectuur is in staat de menselijke omgeving te vernieuwen en de beeldende kunst moet mensen betrekken in die omgeving. 'Wand en kunstwerk zullen één zijn', proclameerde het groepsmanifest *Geschrift no. 1* (1946), 'daarom moeten de schilder en beeldhouwer een team vormen met de architect'. Zo startte Groep R een samenwerkingsverband met architect Jaap Bakema. In 1955 richtte een groep kunstenaars en architecten de Liga Nieuw Beelden op, een collectief met ruim driehonderd leden dat streefde naar een verwezenlijking van idealen over kunst en maatschappij met als doel de samenleving te verbeteren. Drijvende kracht achter dit initiatief was de architect en beeldhouwer Charles Karsten, die later een belangrijke rol in de omgevingskunst zou spelen. Omdat percentageregelingen veelal van toepassing waren op nieuwbouw ging relatief veel aandacht uit naar de samenwerkingspraktijk van architect en beeldend kunstenaar. Halverwege de jaren zestig verschoof de aandacht langzaam van architectuur naar de stedenbouwkundige omgeving.

Constant, ingang sportpark Ookmeer, Amsterdam (1963). Vroege opvatting van omgevingsvormgeving. Constant werd gevraagd een poort en teken te ontwerpen, dat 'van ver te zien is en de ingang bepaalt' (bron: Stadsarchief Amsterdam, archief van de dienst Ruimtelijke Ordening, afbeeldingsbestand 10009A005320).

Omgevingskunst

Een opvallende ontwikkeling in de Post65-periode betrof de omgevingsvormgeving of omgevingskunst: beeldende kunst die wordt geïntegreerd in de gebouwde of landschappelijke omgeving, waarbij de kunstenaar participeerde in teams van architecten, stedenbouwkundigen en landschapsontwerpers. Alleen zo kon de kunst een actieve bijdrage leveren aan een verhoogd bewustzijn van de gebouwde omgeving én bijdragen aan het verbeteren van die omgeving. Hoewel deze omgevingskunst naar verhouding wellicht een bescheiden plek veroverde in het bredere domein van kunst in de openbare ruimte, biedt dit genre een waardige aanvulling op de leeswijzer *Post65 Tijdsbeeld*, waarin de ruimtelijke ordening van Nederland centraal staat. Aan de hier geselecteerde kunstwerken gaat een contextuele vraag vooraf: verandert de gebouwde of landschappelijke omgeving wezenlijk als het kunstwerk wordt verwijderd? Hoe dominant of kenmerkend zijn de artistieke interventies in onze perceptie van de gebouwde of landschappelijke omgeving?

Herinrichting van het Traianusplein in Nijmegen door Jan-Hein Daniëls en Bas Maters (1974). Integrale vormgeving van infrastructuur, landschap en artistiek ontwerp, waarin hoogteverschillen en glooiingen rijbanen en verkeersstromen van elkaar scheiden (bron: Regionaal Archief Nijmegen, Fotocollectie Regionaal Archief Nijmegen, fotograaf Jan Cloosterman).

Arnhem

De kunstacademie van Arnhem speelde een belangrijke rol in de opkomst van omgevingskunst in Nederland. In 1966 ontwierp de academie een curriculum waarin meer afwisseling in de stedelijke omgeving werd bepleit. Pioniers als Peter Struycken en Berend Hendriks wilden stedelijke samenhang bevorderen door meer mogelijkheden voor identificatie en oriëntatie te creëren. Zij spraken de wens uit

vroeger te worden betrokken in ontwerpprocessen van architecten, stedenbouwkundigen en landschapontwerpers. Deze 'Arnhemse School' beoogde de monotonie en voorspelbaarheid van de ruimtelijke omgeving te doorbreken op een alledaags niveau, dat wil zeggen, voor iedereen toegankelijk en voor iedereen begrijpelijk. Kunst mocht niet langer een pretentief element op een sokkel zijn. Een geïsoleerd kunstwerk aan de openbare weg werd door Struycken zelfs 'volksmisleiding' genoemd. Hij hield van stereotype oplossingen binnen kunstopdrachten en het volslagen gebrek aan variëteit in nieuwbouwsituaties. Alles moest anders: de ruimtelijke ordening van Nederland ontbeerde 'een *verbeelding* van een standpunt'.

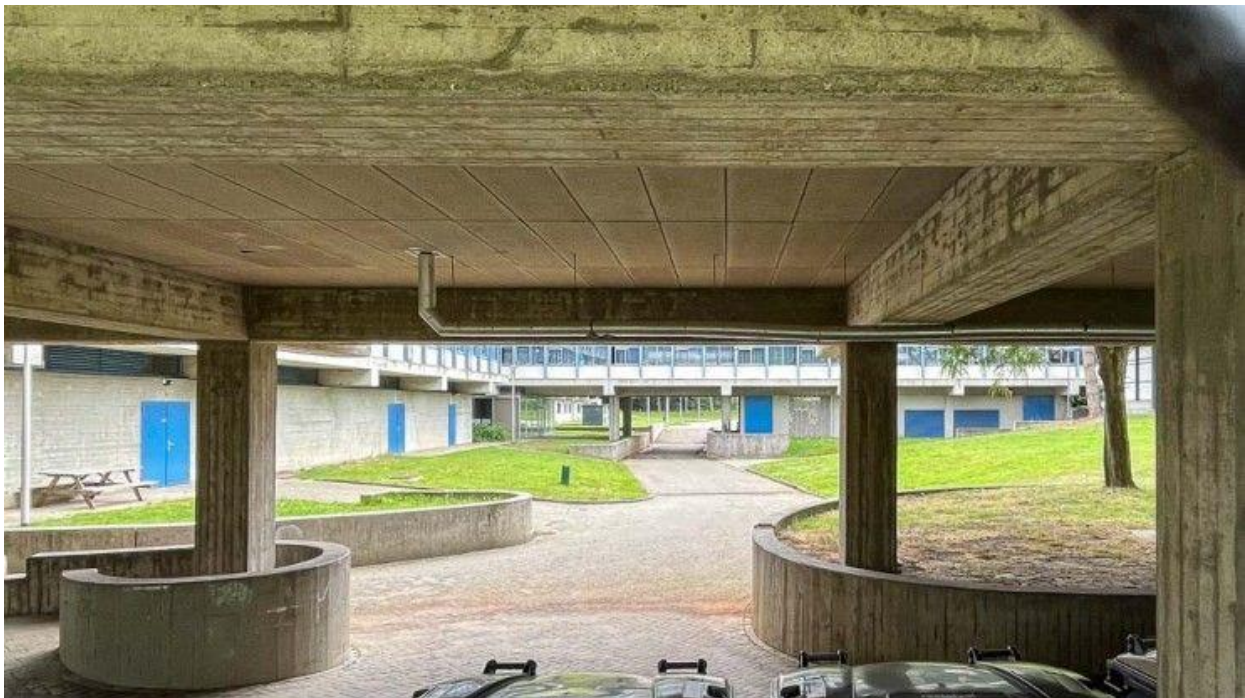

Blauwe Golven (1977) van Peter Struycken: golvende omgevingsvormgeving van het Roermondseplein in Arnhem. 'Een omgeving vraagt om de verbeelding van een standpunt', vond Struycken (bron: Gelders Archief, Fotocollectie Piet Veeren).

Anonimiteit

Die integrale filosofie had consequenties voor de autonome positie van de beeldende kunst. Hendriks vond dat beeldende kunst als een integraal onderdeel van architectuur moest worden opgevat, want 'kunst is net zoals een deur of schoorsteen'. Maar kunst kon ook meer zijn dan dat: het beeld moet staan voor een gemeenschap die gebruik maakt van architectuur of een omgeving. Hij pleitte voor een

actieve rol van de kunstenaar in zo groot mogelijke opdrachtsituaties. Kleinschalige kunstopdrachten wees hij af: geen muurschilderingen meer, geen vrijstaande sculpturen of inrichtingen van schoolpleintjes. Bovendien mocht de hand van de kunstenaar niet langer zichtbaar zijn. Zijn bijdrage moest integraal worden opgenomen in het architectonische of stedenbouwkundige geheel. Kunstenaars stonden in die wens niet alleen. De opvatting om kunstenaars te laten acteren in teamverband raakte ook een gevoelige snaar bij stadsbesturen en ontwikkelaars. Zij hadden nu een argument in handen om beeldende kunst van draagvlak en maatschappelijk nut te voorzien. Een vrije kunstenaar moest een dienstbare, gebonden kunstenaar zijn.

Charles Karsten, vormgeving van het hoofdkantoor van de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM) in Assen (1969). Een synthese van architectuur en beeldende kunst, waarbij de signatuur van de kunstenaar afwezig is (bron: Martijn Haan, oostblog.info).

Dat de bijdrage van de kunstenaar aan een ruimtelijke omgeving daarmee een enigszins anonieme aangelegenheid werd, werd niet als een probleem ervaren. Het achterlaten van persoonlijke 'merktekens' was immers passé. Want een gebouw of muur vraagt niet altijd om een artistieke ingreep: 'Vaak is een kleuradvies of een bewerking door een stukadoor al voldoende', zei Joop Beljon in een interview. Goede omgevingskunst, zo luidde het algemene oordeel, is kunst die zich niet langer als kunst manifesteert.

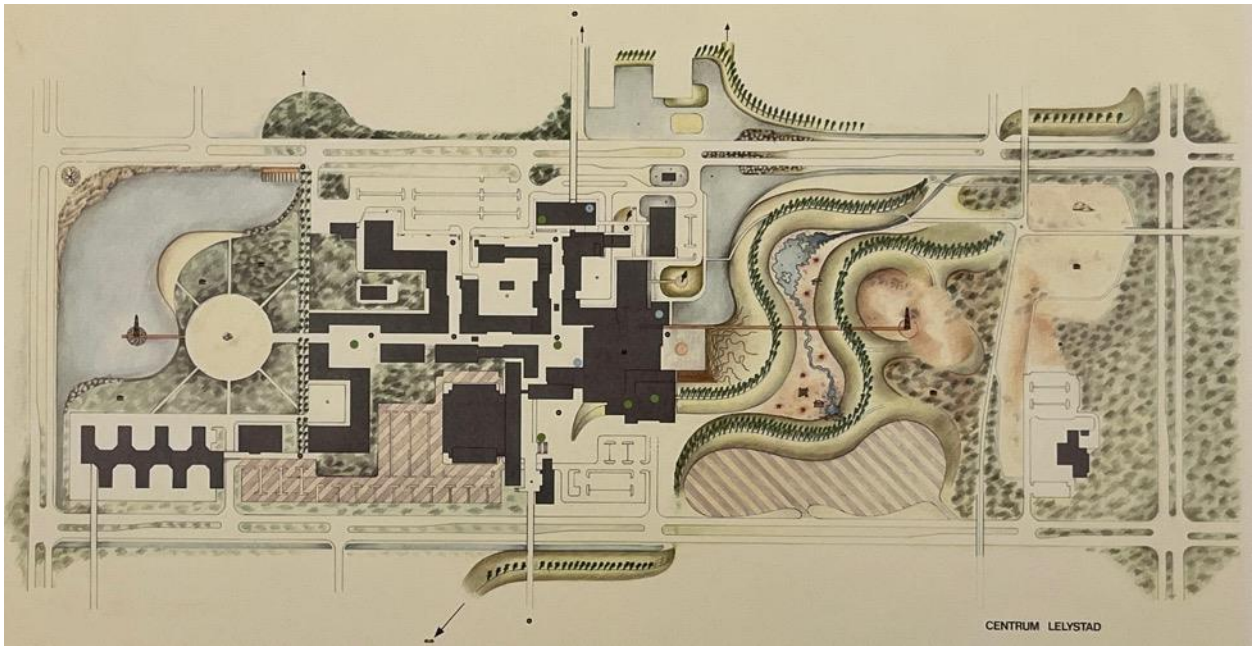
Joop Beljon, ruimtelijke, sculpturale betonnen zone voor het voormalige belastingkantoor in Arnhem (1971). Hier is sprake van kunst die zich niet langer als kunst manifesteert. Hij beoogde het contrast tussen bezoeker en gebouw te overbruggen door de betonconstructie te laten meespelen in de ruimtelijke compositie van de omgeving (bron: wikipedia.org).

Taludreliëf van Jo Pessink. Dit bestratingspatroon onder de Rijksweg bij Zwolle (1971) toont hoe een artistieke ingreep zich dienstbaar kon voegen in de ruimtelijke vormgeving van infrastructuur. (bron: Collectie Overijssel, collectie Dolf Henneke).

Leefbaarheid

Veel indruk op kunstenaars maakte een kritische studie van socioloog Rob Wentholt: *De binnenstadsbeleving en Rotterdam* (1968). In een onstuitbare drang naar wederopbouw en stadsvernieuwing had Rotterdam de menselijke maat en de beleving van de stad op straatniveau geheel uit het oog verloren. De stad was te koud, te zakelijk en te saai. Nieuwe termen als 'leefbaarheid' en 'herbergzaamheid' deden hun intrede in het denken over stad en wijk. De Rotterdamse kunstwethouder Jan Reehorst sprak in de kunstnota *Structuurwijziging voor de stads-en wijkverfraaiing* (1969) van een belangrijke mentaliteitsverandering. 'De beeldend kunstenaar van nu is een man of vrouw die de omgeving met het geschoolde oog van een professionele vormgever kritisch beschouwt, de feiten ervan opspoorst en middelen aangeeft om die omgeving te verbeteren'. Daarop besloot de gemeenteraad een commissie voor wijkverfraaiing in het leven te roepen. Aangevoerd door architect Henk Klunder en kunstenaar Berend Hendriks toog een planteam met enthousiasme aan het werk. Versterking van de leefbaarheid was het parool. In de praktijk betekende dit dat de notie van stadsverfraaiing werd losgelaten en men zich diende te richten op 'het oplossen van nagelaten voorzieningen'. Kunstenaars moesten leren hun werk te integreren in de omgeving. Het team bepleitte stedenbouwkundige ingrepen, veranderingen van pleinen, het aanbrengen van niveauverschillen en overkappingen van trottoirs en parkeerplaatsen. Ook werden nieuwe, alternatieve woonvormen voorgesteld. Geen enkel plan werd echter gerealiseerd. Stedenbouwkundige vormgevers en beeldende vormgevers spraken een andere taal. Ook ergerden veel architecten en landschapontwerpers zich aan de inmenging van kunstenaars in hun domein. Toch zouden in de jaren zeventig afgeslankte versies van het programma in gang worden gezet, bijvoorbeeld in het Rotterdamse stadsdeel Hoogvliet. Daar kregen kunstenaars kleinere, scherper afgebakende projecten toegewezen, tot ergernis van Berend Hendriks. Hendriks en Struycken bleven op het standpunt van integrale vormgeving staan. Hendriks zou zitting nemen in het planteam dat de ontwikkeling van Almere voorbereidde. Peter Struycken vond dat 'een leefmilieu in zijn geheel moet worden bedacht'. In een essay over het ontwerp van Lelystad (1973) pleitte hij voor de toevoeging van 'buiten-architectonische elementen die op praktisch gebruik afgestemde architectonische elementen sfeer en betekenis geven'. In een nieuwbouwwijk moeten nieuwe bewoners zelf in staat worden gesteld om 'in een versneld tempo het proces van leefbaar-making op gang te brengen'. Hij dacht daarbij aan het ontwerpen van een eigen stadsinterieur, sfeerbepalende beeldelementen en kenmerkende landschappelijke tekens. Alleen dan kan een stedelijk milieu 'een eigen karakter en sfeer krijgen die zo broodnodig zijn voor leefbaarheid, herbergzaamheid en avontuurlijk zijn voor een nieuwe stad'.

Jan Hein Daniëls en Bas Maters, een voorstel voor de verhoging van de leefbaarheid van Lelystad (1973), waarin met heuvels en beplanting werd gerefereerd aan de Veluwe en met waterpartijen aan het IJsselmeer (niet uitgevoerd) (bron: RKD).

Zachte materialen

Hoewel veelvuldig gebruik werd gemaakt van materialen die ook in de stedelijke omgeving en infrastructuur courant waren – denk aan beton, baksteen, staal en glas – wonnen ook natuurlijke materialen aan populariteit. Leefbaarheid vroeg om een zachtere benadering. Er moest immers meer aandacht komen voor het psychisch welbehagen van burgers, voor veilige speel- en leefomgevingen en voor de negatieve effecten van milieuvervuiling. Kunstenaars werden betrokken bij de inrichting van speeltuinen, parken, schoolpleinen, ziekenhuizen en zorginstellingen. Ze dachten mee over de beplanting in tuinen en parken en kozen vaak voor natuurlijke materialen als hout, touw en steen. Om bij te dragen aan de leefbaarheid van een omgeving werd de kunstenaar geacht zich ook te verdiepen in sociologie, pedagogiek, antropologie en zelfs botanica. Want kennis van spelpatronen van kinderen, herstelprocessen van patiënten of beplantingsschema's was daarbij onontbeerlijk.

Die kennisverbreding trok een zware wissel op de beroepspraktijk van de kunstenaar. Zo voegde de academie van Arnhem lessen over sociologie, bouwkunde, architectuur en ambachtelijk werken aan het lesprogramma toe. Vanwege die complexiteit haakten veel studenten af. Groene of natuurvriendelijke interventies leverden nieuwe problemen op. Al te vaak ontbraken in het uitvoeringsbudget de middelen voor onderhoud. Algemeen waren de klachten over het gebrek aan financiële middelen bij het op orde houden van speelplekken en plantsoenen. In 1977 publiceerde de stichting Kunst en Bedrijf de bundel *Kunst en Omgeving*, waarin meer dan honderd omgevingskunstwerken werden gepresenteerd. Een groot aantal van deze interventies is vandaag al verdwenen. Zo kampten projecten waarbij veel gebruik werd gemaakt van houten bielzen, autobanden, stenen, touwen en andere goedkope materialen al vaak kort na oplevering met slijtage, rotting en afkalving.

©Stadsarchief Almere
Anne Mieke Backer ontwierp een groen Monument voor een woningwetwoning (1981) in Almere. Het beplantingsontwerp is gebaseerd op de plattegrond van de kleinste woningwetwoningen die in de jaren 1970 in Almere Haven werden gerealiseerd. Backer specialiseerde zich in de geschiedenis van tuinen. (Stadsarchief Almere, fotocollectie).

Landschap

Groene en ecologische drijfveren waren ook buiten de stedelijke omgeving zichtbaar, in landschapskunst en Land Art bijvoorbeeld. De tentoonstelling *Ecovention Europe: Art to Transform Ecologies 1957-2017* in Museum De Domijnen in Sittard (2018) toonde de invloed van kunstenaars als Robert Smithson op Nederlandse kunstenaars. Zijn *Broken Circle/Spiral Hill* (1971) bij Emmen is een even monumentale als magistrale cirkelvorm, ontworpen in de overgang van land op water. Met zijn ingreep wilde Smithson een door menselijk ingrijpen getransformeerd gebied opnieuw inrichten. Hij was gefascineerd door het Drentse landschap waarin prehistorische elementen nog zichtbaar zijn. Dergelijke ingrepen konden het bewustzijn van een omgeving substantieel verhogen, vond landschapsarchitect Han Lörzing. Hij constateerde in *De Architect* dat Nederlandse makers zich vooral lieten inspireren door kavelpatronen, vaarten en evenwijdige beeldelementen, 'zodat ze met het landschap zelf konden beeldhouwen'. Illustratief is een fraaie ingreep van Piet Slegers in Flevoland, *Aardzee* (1982) – een enorm vormgegeven vlak tussen de kaarsrechte akkers van de polder. Slegers, opgeleid aan de Arnhemse School, richtte zijn aandacht op een plek die door inpoldering uit zee was ontstaan. Even intrigerend is *De groene kathedraal* (1978-1996), ontworpen door Marinus Boezem. Zijn uit 178 populieren opgebouwde kathedraal is geïnspireerd op de plattegrond van de kathedraal van Reims. En tegenover het (inmiddels gesloopte) Refaja-ziekenhuis in Dordrecht ontwierp Hans Petri zijn *Fonteinlandschap* (1973), een enorm landschap met kunstmatige heuvels, waterpartijen en kegelvormige fonteinen.

Piet Slegers, Aardzee (1982). Slegers mocht van het toenmalige Ministerie van CRM louter gebruik maken van natuurlijke materialen als aarde, steen en schelpen. 'Zijn grijze stenen en schelpenvlakken leggen een magische verbinding met licht en lucht', schreef NRC Handelsblad.

Scheppend Ambacht

Discussies over omgevingskunst en presentaties van projectvoorstellen vonden veelal plaats buiten de reguliere kunsttijdschriften, bijvoorbeeld in *De Architect* en *Scheppend Ambacht*. Het laatste periodiek werd uitgegeven door het Centraal Orgaan Scheppend Ambacht (COSA), opgericht door particulieren met medewerking van het Ministerie van Economische Zaken. Het orgaan was een parapluorganisatie van zes regionale kunstclubs die de belangen van ambachtskunst en monumentale kunst behartigden. Omdat aandacht kon worden besteed aan ontwikkelingen in Friesland, Overijssel, Gelderland, Utrecht, Brabant en Limburg liet *Scheppend Ambacht* zien dat deze kunst ook buiten de Randstedelijke provincies tot grote bloei was gekomen. De Eindhovense kunstbestuurder Harry Verwiel was een enthousiast pleitbezorger van omgevingskunst. Want kunstenaars wisten de ruimtelijke ordening van Nederland voorzien van visuele prikkels, verrassingen en onverwachte ontmoetingen. Halverwege de jaren 1970 hadden veel kunstenaars emplooi gevonden in het domein van de omgevingskunst. Van Delfzijl tot Maastricht, van Amsterdam tot Arnhem, overal raakten kunstenaars betrokken bij de teamgerichte vormgeving van openbare gebouwen, nieuwbouwwijken, parken, schoolpleinen en speelplaatsen. Die ontwikkeling was ook zichtbaar op de Biënnale van Venetië in 1976. De Nederlandse inzending had als thema 'omgeving'. Volgens Harry Verwiel liet de bijdrage zien dat menselijke waarden belangrijker waren

dan economische en dat ontplooiing en geluk meer aandacht verdienen dan aanpassing en uniformering. 'De opvatting dat ruimtelijk ontwerpen hét middel bij uitstek is om de kwaliteit van de samenleving te bevorderen, heeft nergens in Europa zo postgevat als in Nederland', schreef de Amerikaanse kunsthistoricus Lloyd W. Benjamin.

Groot landschap van Wessel Couzijn, Sloterpark Amsterdam (1974). Omgevingsvormgeving met een warm, menselijk karakter. Sculptuur op een heuvel in een recreatiegebied: aards, aribaar en speels (bron: Stadsarchief Amsterdam, Collectie van de Dienst Ruimtelijke Ordening: foto's afdeling B).

Makers

Nederlandse kunstenaars brachten een gesprek op gang waarin opvattingen over de kwaliteit van stadsbeeld en landschap opnieuw werden geijkt. Ondanks tal van moeilijkheden, vaak veroorzaakt door het werken in teamverband, stelde de Rijksnota *Kunst en Kunstbeleid* (1976) vast dat de kunst een nieuw perspectief op de samenleving had geopend, waarin een wens tot verbetering van de omgeving onmiskenbaar aanwezig was. Kunstenaar Eugène Terwindt berekende dat ongeveer tweehonderd Nederlandse kunstenaars actief waren in het domein van de omgevingskunst. Een twintigtal van hen hield zich zelfs uitsluitend bezig met de vormgeving van de stedelijke en landschappelijke omgeving. De inventarisatie van Kunst en Bedrijf laat zien dat er ook zoiets als een elite bestond – kunstenaars die veelvuldig werden uitgenodigd een bijdrage te leveren aan de ruimtelijke vormgeving van een omgeving of gebouw. Tot die kopgroep behoren in ieder geval Peter Struycken, Berend Hendriks, Charles Karsten, Lucien den Arend, Eugène Terwindt, Joop Beljon, Bas Maters, Hans Petri, André Volten en Karin Daan.

Terreinrichting CBS in Heerlen (1979) door Eugène Terwindt. Beton en weelderig groen creëren een evenwichtige omgeving. 'Ik noem dit beeldende kunst met beperkingen', zei Terwindt (Martijn Haan, www.oostblog.info).

Vrouwen

Opvallend, zeker in vergelijking met de eerdere periode van de wederopbouwkunst, is het geringe aantal vrouwelijke makers dat een actieve rol in dit domein heeft gespeeld. Werden de bouw- en ontwerpteam die de ruimtelijke vormgeving van Nederland voor hun rekening namen vooral door mannen gevuld? Van kunstenaars die solliciteerden naar een rol in een ontwerpogave werd 'ervaring met het werken in een bouwkundig ontwerpteam' geëist. De inventarisatie *Kunst en Omgeving* noemt slechts een vijftal projecten waarbij vrouwelijke makers waren betrokken. Toch vonden ook vrouwen emplooi in dit domein, onder wie Karin Daan, Mary Schoonheydt, Anne Mieke Backer, Ria van Eyk, Marijke de Goey en Loes van der Horst. Als hun interventies al in de pers ter sprake werden gebracht, was het oordeel vaak niet mals. Zo schreef *NRC Handelsblad* (4 augustus 1978) vernietigend over een ingreep van Mary Schoonheydt in het Ministerie van CRM in Rijswijk: 'Wat zij bij elkaar liet knutselen grenst aan zwakzinnigheid'. In 1977 werd te Amsterdam de Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst opgericht. Het doel was de bijdrage van vrouwen op het gebied van beeldende vormgeving zichtbaar te maken. De oprichters, onder wie Liesbeth Brandt Corstius en Karin Daan, hekelden de ondervertegenwoordiging van vrouwen bij kunstopdrachten.

Karin Daan, Homomonument (1987) te Amsterdam. Daan, opgeleid aan de Arnhemse School en medeoprichter van de Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst (1977): 'Er moet een einde komen aan de onzichtbaarheid van vrouwen', proclameerde de stichting (bron: Stadsarchief Amsterdam, collectie pleinen van Amsterdam, fotograaf Doriann Kransberg).

Kritiek

Het Kunstcentrum Brabant in Tilburg lanceerde op 29 september 1978 tijdens een symposium de nota *Het kan anders*, waarin de inschakeling van beeldend kunstenaars bij de totstandkoming van bestemmingsplannen werd bepleit. De kunstenaar was immers een 'zelfstandige ruimte-specialist' die in samenwerking met andere specialisten de beeldkwaliteit van een omgeving kon verhogen. Wel moest afscheid worden genomen van 'opgefokte en opgeklopte pseudo-bloembakken-en-hobbel-straten-kneuterigheid', die de omgevingskunst een slechte naam hadden bezorgd. Op het Brabantse Provinciehuis in Den Bosch werden de plannen kritisch toegelicht door de stedenbouwkundige Leo Tummers, die fel ageerde tegen al te dienstbare staaltjes van stadsverfraaiing, zoals in Rotterdam, waar kunstenaar Co Westrik zijn 'touw-tje-springende-meisje' tegen de gevel van een politiebureau had gezet. Tummers sprak van 'existentiële saaiheidsbestrijding' en een 'cultuur van de leugen', omdat zo'n werk 'in volstrekte tegenstelling staat tot wat zich binnen in het gebouw afspeelt'. Elders in Nederland werd steeds vaker kritiek geuit op 'het onmogelijke woord omgevingsvormgeving', zoals de Rotterdamse kunstwethouder Jan Riezenkamp in zijn *Deelnota Beeldende Kunst* (1978) schreef. Uitingen van beeldende kunst zouden verschrallen tot landschapjes van 'bielzen, bobbels en keien'. Kunstcriticus Marcel Vos sprak in *NRC Handelsblad* van 'kneuterige versnippering' en een 'riool van smakeloosheid'. Kunstenaars 'moeten wel diep doordrongen zijn in de geheimen van tegels, keien en kinderkopjes'. Kunst

en Bedrijf loofde weliswaar de nog jonge en experimentele praktijk, maar gaf toe dat er weinig geheel geslaagde projecten van de grond waren gekomen. Dit tekort werd geweten aan de traditionele kunstopleidingen in Nederland die nog onvoldoende zouden zijn ingericht op de eisen van omgevingsvormgeving en ruimtelijke ordening. Ook zouden opdrachtgevers programma's van eisen formuleren waarin onvoldoende ruimte voor beeldend kunstenaars werd gelaten. Het eigen initiatief van de kunstenaar zou in de ontwerpteams te vaak worden afgeremd en de invloed van architecten, bestuurders en beleggers bleek vaak te dominant. Projecten konden louter slagen wanneer de opdrachtgevers zélf iets met kunst hadden. Kunstenaars stelden hun eigen ambities ook bij. Eugène Terwindt merkte in 1984 op dat de pretenties van de kunstenaar persoonlijker waren geworden. 'Weinig kunstenaars werken nog vanuit het totale versmeltingsidee van architectuur, landschap en kunst – die toverwoorden zijn uitgewerkt'. Hij sprak nu van 'beeldende kunst met beperkingen'. Ook Joop Beljon nuanceerde zijn eerdere aanspraken: 'Vroeger schold ik alles uit wat lelijk was. Het gaat er nu om mensen heel langzaam van jouw verhaal te overtuigen'.

Auke de Vries, sculptuur voor het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag (1987). Het speelse, dynamische werk reageert op de logge verschijningsvorm van het gebouw. Zijn kunstwerk laat het eigen, autonome specialisme van de beeldend kunstenaar intact (bron: Fotograaf Ralph Kämena/Courtesy Stroom Den Haag (2011)).

Verbeelding van de ruimtelijke ordening

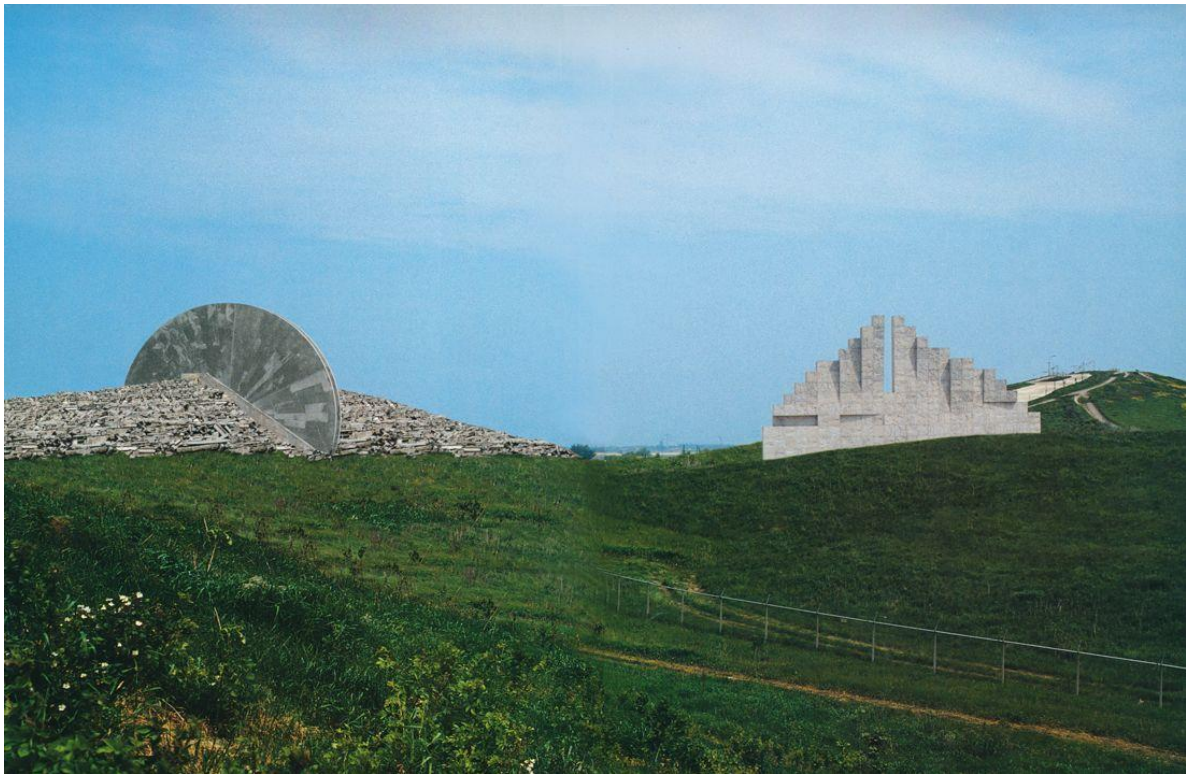
In de periode 1965-1990 namen het Rijk, de provincie en stedelijke overheden hun verantwoordelijkheid bij het afstemmen van ruimtelijke claims. Kunstenaars vonden een plek in teams van architecten, stedenbouwkundigen en landschapsontwerpers. Daarbij kon dankbaar gebruik worden gemaakt van percentageregelingen op gebouwen en grondexploitatie. Vaal ijelde nog de traditie van de

wederopbouwkunst door, waarbij een gevel kunstzinnig werd bekleed, zoals het rode bakstenen reliëf dat Theo van Amstel maakte voor de Marimbahal te Rijswijk (1970).

Theo van Amstel, bakstenen gevelreliëf aan de Marimbahal te Rijswijk (1970). In zijn benadering van het gebouw ijlt de traditie van de wederopbouwkunst nog na (bron: [google.com/maps](https://www.google.com/maps)).

Dankzij deze inbedding in teamverband konden kunstenaars – al dan niet anoniem - hun stempel drukken op de vormgeving gebouwen, pleinen, parken, bruggen en wegen. Om anonimiteit, vervreemding en het gebrek aan leefbaarheid te pareren, moest aan een ruimtelijke omgeving ‘de verbeelding van een standpunt’ worden toegevoegd. Omgevingskunst, of liever, de verbeelding van de ruimtelijke ordening in Nederland, kon tot wasdom komen in een periode van groei en welvaart. Maar omgevingskunst opende ook nieuwe, kritische perspectieven op stedenbouw, natuur, milieu en gezondheid. Omgevingskunst floreerde in de periode 1965-1985.

Met zijn Klimwand en dubbele schijf (1986-1992) ontwierp Frans de Wit voor het recreatiegebied Spaarnwoude tussen Amsterdam en Haarlem een intrigerend, glooiend natuur- en recreatielandschap, opgetrokken uit bouwpuin. Het landschap combineert ruimtelijke ordening en milieuthematiek (bron: stichting Frans de Wit).

In deze paradox had omgevingskunst een eigen perspectief geopend op de richting waarin de ruimtelijke ordening van Nederland zich zou kunnen plooien. De werken en interventies van kunstenaars waren doorgaans monumentaal; in hun schaal en maatvoering zijn ze vaak bepalend voor een gebouw of landschappelijke omgeving. Die monumentale en integrale benadering maakt dat toekomstig behoud en restauratie sterk afhankelijk zijn van de status van het gebouw of de omgeving. Essentieel voor de waardering en het behoud van deze kunstuiting is immers de eenheid die kunst en omgeving hebben gevormd.

Kunstspoorren

Overzichtskaart met de geografische spreiding van de geselecteerde objecten.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Fotograaf I. Pwouda; bron: www.wikipedia.org (licentie CC BY-SA 3.0 rechtenvrij, fotograaf en bron vermelden).

titel	Ecokathedraal
kunstenaar/ontwerper	Louis le Roy (1924-2012)
jaartal	Vanaf 1964
locatie	IJntzelaan, Mildam
type	Landart
materiaal/techniek	Straatstenen, stoeptegels, beplanting

Beschrijving/bijzonderheden:

Ecoloog, tuinarchitect en beeldend kunstenaar Louis Le Roy (1924-2012) kocht in 1964 een stuk weiland met bos in Mildam, niet ver van zijn woonhuis in Oranjewoud. Le Roy, die zichzelf als 'ecotect' had bestempeld, werkte hier aan zijn bekendste project, de Ecokathedraal. De eerste jaren gebruikte Le Roy het weiland als proeftuin en laboratorium voor zijn ideeën over spontane groei en wilde tuinen. Bomen en zaden werden op willekeurige wijze geplant. Hiermee experimenteerde hij tegelijkertijd in de de tuin van zijn woonhuis en op een plantsoenstrook aan de Kennedylaan in Heerenveen. Vanaf 1983 liet hij met enige regelmaat restmateriaal zoals stoeptegels, trottoirbanden en straatstenen op het landje storten. De vrachtwagens vormden olifantenpaadjes op het terrein. Langs deze spontane wegenstructuur begon hij met het stapelen van het restmateriaal waarmee hij trappen, muren, torens en platforms bouwde. Hij gebruikte geen cement zodat kleine diertjes en planten zich kunnen nestelen in de gaten en kieren. Het project groeide langzaam uit tot een unieke fusie van natuur en cultuur met een hoge mate van biodiversiteit, maar ook een nadrukkelijk door de mensgemaakte component. Le Roy stelde dat de mens niet gedijt bij een monocultuur maar bij diversiteit, samenhang en samenwerking. In verschillende projecten in Nederland werkte hij nauw samen met buurtbewoners en vrijwilligers bouwen nog steeds verder aan de Ecokathedraal.

literatuur/bronnen:

- *De Tijd*, 'Louis G. le Roy: 'Voor twee ton maak ik van elke stad een paradijs' (19-05-1973).
- *Friese Koerier*, 'Cultuur tussen flats : botanische plantenverzameling als omgeving voor rij beelden' (09-11-1966).
- *Nieuwsblad van het Noorden*, 'Een ruige tuin vol beelden voor de Heerenveense blokkendoosbewoners' (17-12-1966).
- <https://www.sleutelwerken.nl/kunstwerken/ecokathedraal>
- website kunstenaar: <https://louisleroy.nl/projecten/ecokathedrale-projecten/details/4/1-ecokathedraal>
- Podcast: <https://plattegrondpodcast.nl/seizoen-3>
- Documentaire op Youtube: https://youtu.be/KmYGZOLYiZk?si=3msl8ICzqtyH6_Wf
- Artikel over het nalatenschap van Le Roy: <https://nieuweinstituut.nl/articles/onderzoek-nalatenschap-louis-le-roy>

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Con Mönlich/Kunst en Bedrijf; bron: Lloyd W. Benjamin, *The art of designed environments in the Netherlands*, Amsterdam 1982.

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Charles Karsten (1904-1979), Geke R. Hollema (1919-1991), André Volten (1925-2002)
jaartal	1967-1968
locatie	Scheperstraat 2, Assen
type	Terreininrichting
materiaal/techniek	Beton, hout, metaal

Beschrijving/bijzonderheden:

De kunsttoepassing bij het voormalige hoofdkantoor van de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM) aan de zuidkant van Assen (1969) is illustratief voor de ontwikkeling van monumentale kunst naar omgevingsvormgeving. Architect Arno Nicolai groepeerde het gebouw rondom een binnenplaats. Het hoofdvolume plaatste hij op kolommen waardoor het omringende parklandschap, naar ontwerp van landschapsarchitect Geke Hollema, in de binnenplaats doorloopt. Het ontwerp voor de binnenplaats is van architect en kunstenaar Charles Karsten (1904-1979), een van de voorvechters van synthese tussen architectuur en beeldende kunst. Karsten ontwierp een geometrisch patroon van rechthoekige vlakken van verschillende maten, materialen en hoogtes.

Hierin bracht hij sociale, functionele, ruimtelijke en esthetische uitgangspunten samen. De stoffering, bestaande uit beplanting, zitkuil, banken en fontein deelt de ruimte in en genereert ontmoetingsplekken. Een sculptuur van beeldhouwer André Volten (1925-2002) vormt een visueel accent.

literatuur/bronnen:

- <https://www.provincialemonumentendrenthe.nl/site/monumenten/voormalig-hoofdkantoor-nam/>
- <https://www.bonas.nl/archiwijzer/gegevens.php?inr=0016.00227>
- <https://www.geheugenvandrenthe.nl/hollema-geke-r>
- <https://oostblog.info/2022/07/14/brutalisme-in-nederland-voormalig-nam-kantoor-in-assen/>
- *Nieuwsblad van het Noorden*, 'De stedebouw in Assen is al jaren wild west' (14-12-1990).
- Galema, Wijnand, 'Van wand naar land, percentageregelingen en opdrachtenbeleid' in: Boekholt, Monica (red.), *'Window of Your Eyes', kunst in de openbare ruimte, CBK Drenthe 2001-2012*, Assen 2012

Beide: copyright, Martijn Haan, bron: www.oostblog.info.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright onbekend, bron: www.bkor.nl.

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Pierre van Soest (1930-2001)
jaartal	1968
locatie	Oudelandseweg 285, Hoogvliet (Rotterdam)
type	Gevelreliëf of -kunst
materiaal/techniek	Emaille op staalplaat

Beschrijving/bijzonderheden:

In het Oudelandsepark in Hoogvliet werd in 1966 een hoogspanningsstation van het Provinciaal Electriciteitsbedrijf van Zuid-Holland gebouwd. Hoewel het door architect Wim Quist ontworpen gebouw er veel beter uitziet als een standaard nutsvoorziening, was het toch gewenst om het terrein af te schermen van het park en de vijver waaraan het ligt. Het gevolg was een 32 meter lange en vier meter hoge wand waarvoor beeldend kunstenaar Pierre van Soest (1930-2001) een schildering maakte. Deze is aangebracht op 136 geëmailleerde panelen. Het vormt een kleurrijk en uitbundig fries van verfvegen gebaseerd op plant- en diermotieven. Van Soest werkte als monumentaal kunstenaar aan grote opdrachten voor publieke gebouwen, zoals het Karregat in Eindhoven. Dit gebouw is ontworpen door architect Frank van Klingeren met wie hij vaker samenwerkte. Recentelijk zijn twee creaties van beiden samengekomen in de Binckhorst in Den Haag, waar een verweesd betonreliëf van Van Soest is herplaatst in een door van Van Klingeren ontworpen en herbouwd paviljoen.

literatuur/bronnen:

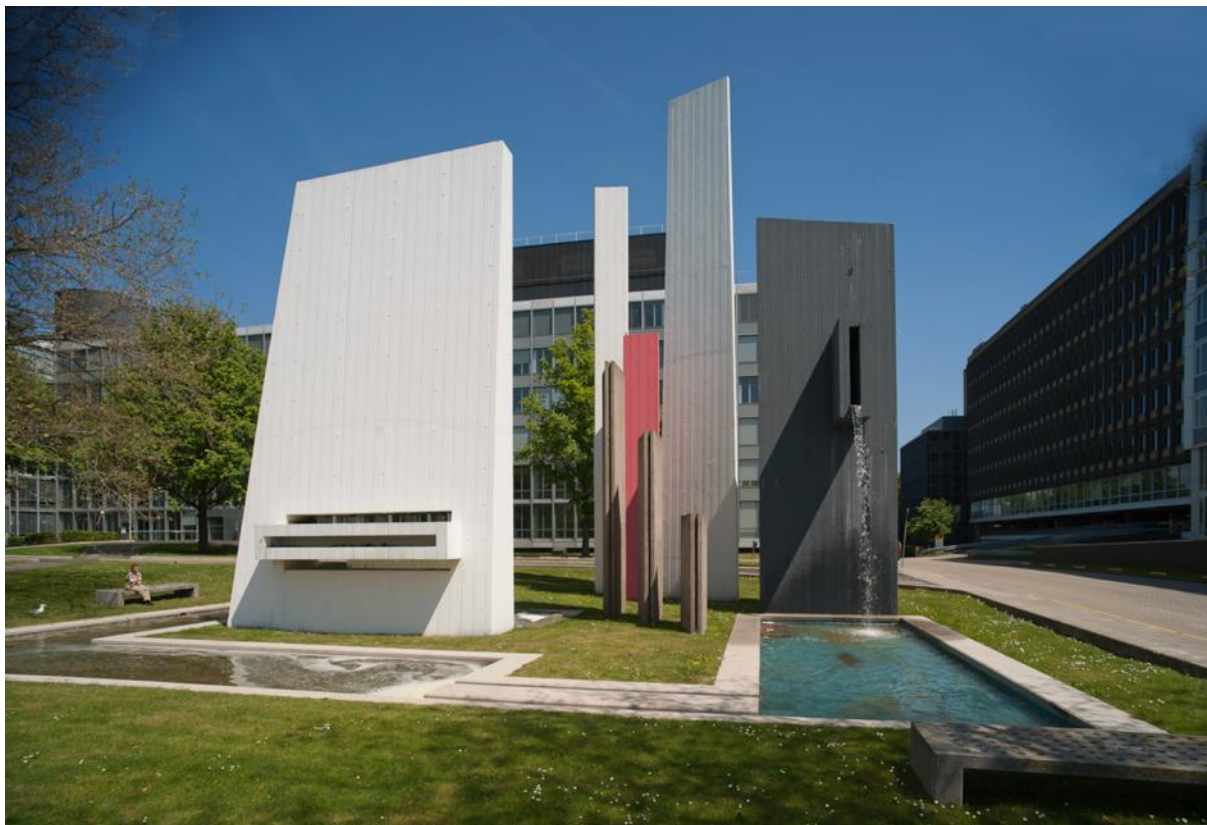
- <https://www.bkor.nl/beelden/zonder-titel-116/>

- http://www.pierreversoest.nl/nl/werk_gallery_monumentaal.html
- <https://wakelet.com/wake/YyM3OOOS7A6R2kgjrPqsG>
- Auteur onbekend, *Pierre Van Soest* (Berlijn 2009).

Fotograaf Fototechnische Dienst Rotterdam; bron: Stadsarchief Rotterdam, Collectie Dienst Gemeentewerken / Dienst Gemeentelijke Gebouwen (1969) (rechtenvrij, bron vermelden).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Ralph Kämena/Courtesy Stroom Den Haag (2011), bron: <https://bkdh.nl/kunstwerken/objectengroep-met-cascade/>.

titel	Objectengroep met cascade (Monument Rijkswaterstaat)
kunstenaar/ontwerper	Joop Beljon (1922-2002)
jaartal	1969
locatie	Koningskade, Den Haag
type	Terreininrichting
materiaal/techniek	Beton

Bijzonderheden:

De locatie van dit kunstwerk ligt op een steenworp afstand van de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten in Den Haag, waar de ontwerper van deze betonnen constructies bijna dertig jaar directeur was. Joop Beljon (1922-2002) werkte regelmatig voor de Rijksgebouwendienst dat als gevolg van de percentageregeling kunst opdrachten verstrekten voor de decoratieve aankleding van rijksgebouwen. Het kantoorgebouw van Rijkswaterstaat, een ontwerp van architect F.J. Gouweton, was al in 1956 ontworpen maar werd pas in 1970 opgeleverd. Joop Beljon werd gevraagd om het voorterrein van het gebouw van een kunstwerk te voorzien. Met deze ruimtelijke compositie van betonnen pylonen in verschillende vormen, afmetingen en kleuren wilde hij het contrast tussen mens en gebouw overbruggen. De bekistingsafdruk geeft het beton een aibaar karakter en de waterspuwers in de vorm van smalle sleuven vormen een link met Rijkswaterstaat. De geometrische vijverpartij is onderdeel van Beljons ontwerp. Het ensemble van betonnen pylonen heeft iets weg van het kunstwerk 'homage to Simon Rodia' die Beljon in 1965 in Long Beach (VS) maakte.

literatuur/bronnen:

- *NRC Handelsblad*, 'Dode Fonteinen' (28-06-1985).
- <https://www.sleutelwerken.nl/kunstwerken/monument-rijkswaterstaat>
- <https://bkdh.nl/kunstwerken/objectengroep-met-cascade/>

- Beljon, J., *Zo Doe Je Dat grondbeginselen van vormgeving* (Amsterdam 2002).
- Pezarro, K., *Joop Beljon. Sculpturen en omgevingen* (Rijswijk 1991).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Fotograaf onbekend; bron: Stadsarchief Rotterdam, Collectie Topografie Rotterdam (1971) (rechtenvrij, bron vermelden).

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Peter Struycken (1939)
jaartal	1967-1969
locatie	Robert Fruinstraat 52, Rotterdam
type	Terreininrichting

materiaal/techniek

Klinkers, hout, metaal

Beschrijving/bijzonderheden:

Beeldend kunstenaar Peter Struycken (1939) is een van de pioniers van de Arnhemse School, waar studenten werden opgeleid als omgevingskunstenaar. Struycken streefde naar een gelijkwaardige positie van de kunstenaar naast de architect of landschapsarchitect. Als omgevingskunstenaar maakte hij totaalontwerpen voor een omgeving, die veel meer behelsden dan een autonoom object in de openbare ruimte. Het ontwerp voor de buitenruimte van het voormalige gemeentearchief in Rotterdam bestaat uit een geometrische compositie van zwarte en witte stroken, haakvormen en vlakken die van het maaiveld doorlopen op hekwerken, schuttingen en muren. Hiermee sloot hij aan op de architectuur van gemeentearchitect André van Stekelenburg, die zich kenmerkt door een stapeling van wit betegelde borstweringen en donkere terugliggende raamstroken. Struycken gaf van 1964 tot 1976 leiding aan de afdeling 'monumentaal ontwerpen' aan de Arnhemse Academie voor Beeldende Kunsten. Hij ontwierp omgevingskunst door heel Nederland met de blauwe golven in Arnhem als zijn bekendste werk. Ook stelde hij kleurenschema's op voor diverse opdrachtgevers en voor bevriend architect Carel Weeber. Rode draad in zijn werk is het gebruik van de computer en het idee van een wiskundige of externe logica.

literatuur/bronnen:

- Benjamin, L. W., *The Art of Designed Environments in the Netherlands* (Abingdon 1983).
- Blotcamp, C., Twist, K. van, *P. Struycken* (Groningen, Rotterdam 2007).
- Groot, E. de, Struycken, P., *Struycken : structuur - elementen 1969-1980* (Rotterdam 1980).
- <https://www.bkor.nl/beelden/zonder-titel-110/>
- Thissen, S., *Beelden. Stadsverfraaiing in Rotterdam sinds 1940* (Rotterdam 2016).

Copyright onbekend; bron: www.bkor.nl.

Copyright Ingrid Fijen; bron: Sleutelwerken BK.

titel	Salami
kunstenaar/ontwerper	Carel Visser (1928-2015)
jaartal	1969
locatie	Melkweg 5, Delft
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	beton

Beschrijving/bijzonderheden:

De opdracht aan beeldhouwer Carel Visser (1928-2015) voor een sculptuur bij de aula van de TU-Delft kwam tot stand dankzij de percentageregeling voor onderwijsgebouwen. Visser was geïmponeerd door het brutalistische karakter van de aula, een ontwerp van architect Jaap Bakema. Een kenmerk van deze architectuur is de toepassing van uitkragende, betonnen volumes die boven het maaiveld zweven en de zwaartekracht lijken te tarten. Visser liet zich hierdoor inspireren en maakte een langgerekt betonnen blok waarvan plakken losgesneden zijn en losjes op elkaar gevallen zijn. Zijn sculptuur, die hij achteraf de naam salami gaf, vormt net als de aula een balancerend geheel. Visser studeerde had korte tijd bouwkunde in Delft gestudeerd, maar stapte over naar de kunstacademie. Hij was weliswaar geïnteresseerd in de omgang met massa en volume, maar niet in de technische en functionele aspecten van de architectuur. Zijn kennis van bouwmaterialen en ambachtelijke technieken had hij opgedaan in het aannemersbedrijf van zijn vader. Vanaf 1952 vestigde hij zich als zelfstandig kunstenaar in Amsterdam.

literatuur/bronnen:

- *De Waarheid*, 'Tussen plaatijzer en sentiment' (14-12-1972).

- <https://www.sleutelwerken.nl/kunstwerken/salami>
- <https://tunews weblog.tudelft.nl/2016/06/08/a-fifty-year-old-concrete-salami/>
- Blotkamp, C., *Carel Visser Genesis* (2019 Zwolle).

Copyright Gerard J. Dukker; bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: documentnummer 502.678 (2004) (rechtenvrij, vermelden van fotograaf, bron en documentnummer).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Dennis van der Linden (2021), bron: google.com/maps.

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Theo van Amstel (1927-2010)
jaartal	1970
locatie	Marimbahal Waldhoornplein 1, Rijswijk
type	Gevelreliëf of -kunst
materiaal/techniek	Baksteen

Beschrijving/bijzonderheden:

De Marimbahal in Rijswijk werd in 1970 gebouwd aan de rand van een vijver, waardoor de oostgevel met zijn voeten in het water staat. Deze gevel is opgedeeld in een gemetselde wand uit rode baksteen en een hoog opgetrokken dakrand van verticale aluminium stroken, van elkaar gescheiden door een smalle sleuf met doorgaand bovenlicht. De uit Son afkomstige beeldend kunstenaar Theo van Amstel (1927-2010) maakte een reliëf voor het onderste deel in dezelfde baksteen als de rest van het gebouw. Het reliëf bestaat uit reeksen verticale penanten met daartussen terugliggende vlakken van verschillende breedte, voorzien van geometrische vormen zoals cirkels en driehoeken. Deze komen naar voren uit de achtergrond, waardoor ze samen met de penanten en de speling van het licht een afwisseling van schittering en schaduw veroorzaken. Dit wordt versterkt door de

reflectie van het water van de vijver. Door de situering op de oostgevel komt dit effect het beste in de ochtend tot zijn recht. Het is een monumentaal werk, maar door zijn omvang en positie, is het bepalend voor de openbare ruimte. Het is verwant aan een aantal baksteenreliëfs die Van Amstel in de jaren zestig maakte, waaronder die bij de entree van het gemeentehuis in Son (1965). De toekomst van het reliëf is onzeker. Op 1 februari 2024 besloot de gemeenteraad van Rijswijk de Marimbahal te slopen om plaats te maken voor een nieuwe sporthal.

literatuur/bronnen:

- <https://rijswijk.tv/hoe-gaat-de-toekomst-van-de-marimbahal-eruit-zien/>
- Vergelijkbaar werk: <https://www.flevolandergoed.nl/home/kunst/oostelijk-flevoland/KunstDronten/de-verdwenen-zee.html>
- <https://www.metzemaekers.com/kunstenaar/amstel-theo-van-1-april-1927/609792>
- <https://docplayer.nl/63388783-Gemeentehuis-son-en-breugel.html>
- <https://www.caputovis.nl/galerie/kunstenaar/amstel-theo-van/>
- <https://rijswijk.tv/de-kogel-is-door-de-kerk-de-marimbahal-wordt-gesloopt/>

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Martijn Haan (2022); bron: oostblog.info

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Joop Beljon (1922-2002)
jaartal	1970
locatie	Willemsplein, Tilburg
type	Openbare ruimte
materiaal/techniek	beton

Bijzonderheden:

De inrichting van het Willemsplein vormt het sluitstuk van een langdurig proces van cityvorming in het centrum van Tilburg, met het negentiende-eeuwse paleis van Koning Willem II als pièce-de-résistance van het koninklijke verleden. Na de Tweede Wereldoorlog werd verwacht dat Tilburg zou uitgroeien tot een stad met 225.000 inwoners. Om plaats te maken voor het toenemende autoverkeer en grootstedelijke voorzieningen werd de omgeving van het paleis getransformeerd tot een nieuwe stedelijke ruimte. Ter weerszijden van een brede autoboulevard, de stadhuisring, kwamen nieuwe gebouwen zoals de schouwburg, het kantongerecht en een uitbreiding van het

paleis, dat in 1934 als stadhuis in gebruik was genomen. De architect van het nieuwe stadskantoor, bureau Kraaijvanger uit Rotterdam, koos voor een strak rechthoekig volume van zwarte natuursteen als contrast met het gedecoreerde witte paleis. Omgevingskunstenaar Joop Beljon (1922-2002) werd gevraagd voor de inrichting van het Willemsplein ten zuidwesten van het zwart-witte duo. Het hart van zijn ingreep wordt gevormd door een sculpturaal ensemble van gestapelde en horizontaal gelede betonblokken die deels zweven boven het maaiveld en een vijverpartij. Beljon koos bewust voor een asymmetrische en alzijdige opzet, gericht op de pluriforme omgeving. Dit komt ook tot uitdrukking in de fontein die in twee richtingen water spuwt. Het ontwerp wordt vaak in verband gebracht met Frank Lloyd Wright's woonhuis Falling Water, dat ook is opgebouwd uit een stapeling van uitkragende betonnen volumes. Aan de oostzijde van het paleis bevinden zich twee eveneens door Beljon ontworpen abri's, die net als de fontein van ruwe beton zijn gemaakt. Ondanks verschillende aanpassingen van de inrichting van het plein hebben de fontein en de abri's het overleefd, dankzij de status van gemeentelijk monument. De twee abri's zijn momenteel niet aanwezig maar worden teruggeplaatst.

literatuur/bronnen:

- <https://www.monumententilburg.nl/monumenten/willemsplein-beljonfontein/>
- *De Tijd*, 'Nieuw hart voor Tilburg' (03-08-1971).
- <https://www.tilburgers.nl/fontein-van-beljon/>
- <https://www.bd.nl/tilburg-e-o/advies-voor-stadsforum-behoud-fontein-van-beljon-op-willemsplein~af0f6925/>
- <https://oostblog.info/2022/03/07/de-betonnen-abris-en-fontein-van-beljon/>
- <https://www.bd.nl/stadsgezicht-tilburg/betonnen-fontein-weg-beljon-spreekt-vanuit-verleden~a755a879/>
- Pezarro, K., *Joop Beljon. Sculpturen en omgevingen* (Rijswijk 1991).

Copyright Martijn Haan (2022); bron: oostblog.info.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Fotograaf Fotodienst HUA; bron: Het Utrechts Archief, collectie onbekend (1971) (rechtenvrij, bron vermelden).

titel	Ruimtelijke constructie
kunstenaar/ontwerper	André Volten (1925-2002)
jaartal	1969-1970
locatie	Ravellaan 96, Utrecht
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	roestvrij staal

Beschrijving/bijzonderheden:

Eind jaren zestig werd een kantoorflat gebouwd voor een aantal Utrechtse gemeentelijke diensten. Utrecht had een eigen percentageregeling waarvan de adviescommissie een voorkeur had uitgesproken voor een kunstopdracht die zou contrasteren met de functionalistische architectuur van het gebouw. De architect van Bouwbedrijf Bredero, die de kantoren voor de gemeente Utrecht realiseerde, vonden het constructivistische werk van André Volten (1925-2002) beter aansluiten bij de vormgeving van het gebouw. Volten ontwierp acht rechtopstaande gelijkbenige driehoeken van glanzend roestvrijstaal die hij enigszins schuin ten opzichte van de glazen buitenwand plaatste, maar wel in dezelfde richting. Ondanks het gebruik van het kille en gladde metaal en de strenge geometrische vormen is dit werk levendig en dynamisch. Het effect van de in maat en positie variërende driehoeken is vanuit verschillende kijkrichtingen steeds anders, waardoor de ruimte ook steeds anders beleefd wordt. Volten is een van de belangrijkste naoorlogse Nederlandse beeldhouwers die zowel minimalistisch en perfect afgewerkte objecten maakte als constructivistische, meer industriële beelden.

literatuur/bronnen:

- <https://oostblog.info/2023/01/20/betonnen-rovu-kantoor-utrecht-werd-bierkantine/>
- *De Groene Amsterdammer*, Barten, W., 'Kunst als een schot in de lucht : De gespannen verhouding tussen opdrachtgever, kunstenaar en gebruiker' (16 augustus 1978).
- Boer, S. de, Haaren, H. van, Oxenaar, R., *André Volten : beelden voor de eigen ruimte - beelden voor de openbare ruimte = Sculpture in private space - sculpture in public space* (Rotterdam 2000).

Fotograaf Gemeentearchief Utrecht; bron: Het Utrechts Archief, collectie onbekend (1971) (rechtenvrij, bron vermelden).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_beelden_in_Arnhem#/media/Bestand:Ruimteplastieken_door_Joop_Beljon,_Eusebiusbinnensingel_28,_Arnhem_01.jpg (rechtenvrij, bron vermelden).

titel	Ruimteplastieken
kunstenaar/ontwerper	Joop Beljon (1922-2002)
jaartal	1971
locatie	Eusebiusbinnensingel 28, Arnhem
type	Terreininrichting
materiaal/techniek	Beton

Beschrijving/bijzonderheden:

Als onderdeel van de wederopbouw van Arnhem werd een nieuw bestuurscentrum gerealiseerd met onder andere een nieuw stadhuis, een nieuw paleis van justitie en een nieuw provinciehuis. Een van de laatste gebouwen was het belastingkantoor aan de Eusebiusbinnensingel, een ontwerp van de Arnhemse architecten Brouwer en Deurvorst. Het gebouw is een gemeentelijk monument en tegenwoordig in gebruik bij het Openbaar Ministerie. Beeldend kunstenaar Joop Beljon ontwierp de voorzone tussen gebouw en openbare weg, die door de gestaffelde rooilijn in vier wigvormige ruimtes is opgedeeld. Elk deel bestaat uit een sculpturale inrichting met schuingeplaatste vlakken die vanuit het maaiveld oplopen en worden afgewisseld met doorsnijdingen, geometrische vormen en uitkragende volumes. Hellingbanen en traptreden naar de entree zijn in het dynamische spel van lijnen, vlakken en blokken opgenomen. Het geheel is opgebouwd uit onbehandelde beton, grintbeton en betonklinkers waardoor samenhang tussen kunstwerk en het enigszins brutalistische gebouw is bereikt. Dit wordt versterkt door de luifels, die boven het kunstwerk uitkragen, en de terugliggende plint waardoor de betonconstructie meedoet in de ruimtelijke compositie. Beljon, die naast zijn werk als omgevingskunstenaar lange tijd directeur was van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag, was een van de pleitbezorgers van het betrekken van

kunstenaars in het ontwerp van onze leefomgeving. Dit werk vormt een hoogtepunt in zijn oeuvre vooral vanwege de vergaande verwevenheid van kunst, architectuur en openbare ruimte.

literatuur/bronnen:

- *NRC Handelsblad*, 'Gearticuleerd spreken in beton'(27-10-1972).
- https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_beelden_in_Arnhem
- <https://www.gelderlander.nl/arnhem/arnhem-heeft-er-61-monumenten-bij-symbolen-van-hoop-op-een-betere-toekomst~a22654a4/>
- <http://peternijenhuis.blogspot.com/2019/04/daarmee-worstelt-de-commissie-wat-is-er.html>
- Pezarro, K., *Joop Beljon. Sculpturen en omgevingen* (Rijswijk 1991).

Fotograaf onbekend (bron: Gelders archief 1524-1647, Gemeentearchief Arnhem (rechtenvrij, bron vermelden).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Piter Dole; bron: Historisch Centrum Leeuwarden, Collectie Fotografische Documenten (ca. 1960).

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Arnold Hamelberg (1931-2010)
jaartal	1969-1971
locatie	De Hooidollen 17, Leeuwarden
type	Terreininrichting
materiaal/techniek	Baksteen, puin, beplanting

Beschrijving/bijzonderheden:

Toen architect Ton Alberts werd gevraagd een kerk- en wijkgebouw te ontwerpen voor de wijk Bilgaard in Leeuwarden, vroeg hij beeldend kunstenaar Arnold Hamelberg (1931-2010) vanaf het begin mee te werken. Zij kenden elkaar van een prijsvraagontwerp voor een andere kerk, die zij samen een jaar eerder hadden gemaakt. Het project werd financieel ondersteund door de Rijksadviescommissie voor Monumentale Kunsten, vanwege de zeldzame en vergaande integratie van disciplines. Doel van Alberts en Hamelberg was het creëren van een overdekte marktplaats, als vanouds de plek waar verschillende functies en leeftijdsgroepen samenkomen. Ontmoeting was het leidmotief voor de indeling van het gebouw en de buitenruimte. De verschillende ruimtes lenen zich voor wisselend gebruik en zijn rondom een centrale foyer gerangschikt. Het gebouw opent zich naar de buitenruimte door middel van overgangselementen zoals binnenmuren die naar buiten doorlopen, patio's die het landschap naar binnen halen, uitkragende luifels en overdekte entrees en terrassen. Het ontwerp voor de buitenruimte bestaat uit een gevarieerd landschap van kuilen,

bulten, zitplekken, beplanting en keermuurtjes. Deze zijn opgebouwd uit brokstukken metselwerk van verschillende maten en soorten, die aansluiten bij de metselwerk details van het gebouw en het spontane karakter van het tuinontwerp ondersteunen.

literatuur/bronnen:

- Benjamin, L. W., *The Art of Designed Environments in the Netherlands* (Abingdon 1983).
- *Leeuwarder courant*, 'Het bijzondere van 'De Regenboog' is de kommunikatie' (04-10-1975).
- *Leeuwarder courant*, 'De Regenboog: dynamiek temidden van verstarring' (19-09-1981).

Bron: www.google.com/maps.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Fotograaf Dolf Henneke; bron: Collectie Overijssel, Collectie Dolf Henneke (rechtenvrij, fotograaf en bron vermelden).

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Jo Pessink (1928-1998)
jaartal	1970-1971
locatie	Spoolderparkweg, t.h.v. rijksweg 28, Zwolle
type	Openbare ruimte
materiaal/techniek	betonsteen

Beschrijving/bijzonderheden:

Als spin-off van de in 1951 ingevoerde procentageregeling voor rijksgebouwen kwamen ook andere overheidsdiensten met vergelijkbare regelingen, waaronder Rijkswaterstaat. Bij de aanleg van rijksweg 28 tussen Utrecht en Groningen kwam op deze manier budget vrij voor een kunstopdracht. Schilder, graficus en beeldhouwer Jo Pessink (1928-1998) ontwierp een bijzondere bestrating voor de taluds onder de rijksweg bij Zwolle. Vaak worden dergelijke schuinoplopende kanten belegd met eenvoudige stenen, maar Pessink koos voor een variatie van betonnen klinkers en zeshoeken die hij tot verschillende patronen verwerkte. Door de zeshoekige stenen in hoogte te variëren is een levendig reliëf ontstaan dat voor de voorbijganger een steeds wisselend spel van licht en schaduw vormt. Op deze manier is de onderdoorgang veel meer dan een utilitair object. Pessinks monumentaal werk kenmerkt zich door een zekere speelsheid die hij met eenvoudige materialen weet te bereiken. Hij was van 1963 tot 1989 docent monumentale vormgeving aan de AKI in Enschede.

literatuur/bronnen:

- Tol, G., *Sporen : hommage aan Jo Pessink (1928-1998)*, Zwolle 1999

Bron: www.google.com/maps.

Copyright: Land Art Contemporary; bron: www.landartcontemporary.nl (2021).

titel	Broken circle, spiral hill
kunstenaar/ontwerper	Robert Smithson (1938-1973)
jaartal	1971
locatie	Bij Emmerhoutstraat 150, Emmen
type	Landart
materiaal/techniek	Natuursteen, zand, aarde

Beschrijving/bijzonderheden:

Het kunstwerk werd in 1971 speciaal voor de spraakmakende en invloedrijke tentoonstelling 'Sonsbeek buiten de perken' aangelegd in een voormalige zandafgraving net buiten Emmen. Het is het enige landschapskunstwerk van Robert Smithson buiten de Verenigde Staten. Het werk bestaat uit twee delen. De 'broken circle' wordt gevormd door een cirkelvorm op de overgang van land en water, waarbij een deel van de cirkel een landtong vormt in het water en het andere deel een inham in de oever. Land en water omarmen elkaar als yin en yang. In het midden van de cirkel plaatste hij een zwerfkei. 'Spiral hill' bestaat uit een kegelvormige heuvel voorzien van een pad dat spiraalsgewijs naar boven voert. Vanaf de top heeft de bezoeker uitzicht op de 'broken circle' en het water van de zandafgravingsplas. Het werk is illustratief voor het oeuvre van Smithson waarin zijn interesse in postindustriële landschappen een terugkerend element vormt. Hiermee stond hij aan de basis van de zogenaamde 'land reclamation': het door kunstenaars herbestemmen en herontwikkelen van gebieden die door industrieel of ander menselijk ingrijpen waren aangetast. Hij

was gefascineerd door het ontworpen en geplande landschap van Zuidoost Drenthe, maar ook door de prehistorische elementen die hierin nog herkenbaar zijn.

literatuur/bronnen:

- <https://www.sleutelwerken.nl/kunstwerken/broken-circle-and-spiral-hill>
- *Nieuwsblad van het Noorden*, 'De Gebroken Cirkel blijft' (20-11-1972).
- *NRC Handelsblad*, 'Bemiddelaar tussen industrie en ecologie' (23-09-1977).
- *Nieuwsblad van het Noorden*, 'Laat die cirkel toch lekker verloederen' (05-03-1984).

Copyright Holt/Smithson Foundation; bron: Land Art Contemporary.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright F. Gardenier; bron: Groninger Archieven, collectie voormalige gemeente Delfzijl.

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Jaap van der Meij (1929-1999)
jaartal	1973
locatie	Duurswoldlaan 2, Farmsum (Delfzijl)
type	Gevelreliëf of -kunst
materiaal/techniek	Aluminiumbeton

Beschrijving/bijzonderheden:

Het Eemsmondgebouw in Farmsum (1973) werd gebouwd in opdracht van het Ministerie van Verkeer & Waterstaat als onderkomen voor Rijkswaterstaat, het loodswezen en de Koninklijke Marechaussee. Door toepassing van de procentageregeling voor rijksgebouwen werden de vier kopgevels en een gevel van de laagbouw voorzien van betonreliëfs van beeldend kunstenaar Jaap van der Meij (1923-1999). Met het werk wilde Van der Meij de impact van het gebouw op het landschap verzachten. Het gebouw staat met de voeten aan de dijk langs de haven van Delfzijl en de gelegen verdiepingen bieden uitzicht op de zee en het achterland. De voorstellingen op de gevels aan de zeezijde verwijzen naar kenmerken van de landzijde, zoals landaanwinning en polders. Aan de landzijde wordt het Wad verbeeld met opdrogende klei, zandbanken en water. In de gevel van de laagbouw zijn mensfiguren te ontwaren en verticale elementen die naar meerpalen verwijzen. De reliëfs zijn opgebouwd uit 306 elementen die van der Meij als contramal maakte in tempex en vervolgens werden volgestort met aluminiumbeton, een materiaal waarin hij vaker werkte. Hij volgde een opleiding aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam en vestigde zich in 1963 in Friesland (en later in Spanje). Hij raakte gefascineerd door de mogelijkheden van beton waarin hij ongekennde uitdrukingsmogelijkheden zag. De reliëfs in Farmsum worden gezien als zijn 'magnum opus' en behoren met hun 25 en 28 meter hoogte tot de grotere monumentale werken in Nederland. Ze zijn illustratief voor de vergaande integratie van architectuur en beeldende kunst, maar ook voor beeldende kunst waarin de omgeving nadrukkelijk een rol speelt.

literatuur/bronnen:

- *Leeuwarder Courant*, 'Eemsgebouw officieel open' (12-10-1973).
- <https://nl.wikipedia.org/wiki/Eemsmondgebouw>
- <http://www.staatineemdelta.nl/1842/betonplastieken-eemsmondgebouw>
- <https://dvh.nl/groningen/Neem-een-kijkje-in-een-bunker-uit-de-Koude-Oorlog-27516593.html>
- <https://www.hollandcomposites.nl/portfolio/gevlochten-composiet-gevel-eemsmondgebouw/>
- Betten, E., Vermaat, S., *Kunst met een opdracht : Jaap van der Meij. Monumentaal kunstenaar uit de Wederopbouw* (Rotterdam 2017).

Bron: www.google.com/maps.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright onbekend; bron: Regionaal Archief Dordrecht, collectie Gemeentelijke Prentverzameling (ca. 1980)

titel	Fonteinlandschap
kunstenaar/ontwerper	Hans Petri (1919-1996))
jaartal	1973
locatie	Van der Steenhovenplein, Dordrecht
type	Openbare ruimte
materiaal/techniek	Klinkers, beton, beplanting

Beschrijving/bijzonderheden:

In 1973 maakt de Dordtse beeldend kunstenaar Hans Petri (1919-1996) een van zijn grootste werken in de openbare ruimte. Voor het Van der Steenhovenplein, tegenover de ingang van het inmiddels gesloopte Refaja-ziekenhuis, ontwierp hij een landschap van kunstmatige heuvels, een betonnen waterpartij met natuurlijke vormen en enkele metershoge kegelvormige fonteinen. De heuvels worden doorsneden door wegen en paden waarvan de uitgesneden taluds zijn belegd met stroken gebakken klinkers en hardstenen kadekeien, waardoor het lijkt alsof er grondlagen zijn blootgelegd. Ten zuiden hiervan ligt de vijverpartij met de waterspuwende kegels, in de volksmond 'piemelfonteinen' genoemd, waarvan het natuurlijke karakter wordt versterkt door plukken beplanting en zwerfkeien. Petri was opgeleid aan de Rotterdamse kunstacademie en werkte als graficus en beeldhouwer. Hij maakte veel sculpturen in de openbare ruimte, vooral in Dordrecht en Rotterdam, en ontwikkelde zich langzaam tot omgevingskunstenaar. Veel van zijn werken, zoals de 'eieren' op de campus Woudestein van de Erasmus Universiteit in Rotterdam, zijn gesloopt. Het fonteinlandschap in Dordrecht is nog aanwezig en in 2022 opgeknapt, maar het bleek te duur om de fonteinen weer te laten spuiten.

literatuur/bronnen:

- <https://raad.dordrecht.nl/Documenten/RIB-Hans-Petri-kunstwerk-college-8-juni-2021.pdf>

- *NRC Handelsblad*, 'Hans Petri tegen rechtlijnigheid' (01-06-1979).
- Dordrechts Museum, *Hans Petri beeldhouwer omgevingsvormgever (1919-1996) beeldhouwer – omgevingskunstenaar* (Dordrecht 2001).

Copyright onbekend; bron: Regionaal Archief Dordrecht, collectie Gemeentelijke Prentverzameling (ca. 1985).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Fotograaf onbekend; bron: <https://amsterdam.kunstwacht.nl/kunstwerken/bekijk/5893-groot-landschap> (vermoedelijk niet rechtenvrij).

titel	Groot Landschap
kunstenaar/ontwerper	Wessel Couzijn (1912 – 1984)
jaartal	1974
locatie	Sloterpark, Amsterdam
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	Aarden heuvel, cortenstaal

Bijzonderheden:

De meeste werken van beeldhouwer Wessel Couzijn (1912-1984) bevinden zich op een sokkel of hangen aan een wand. De klassiek geschoolde Couzijn ontwikkelde een expressionistische stijl geïnspireerd op het werk van beeldhouwer Ossip Zadkine en schilder Jackson Pollock. Veel van zijn werken zijn in brons uitgevoerd. In 1974 werd hij gevraagd een grote sculptuur te ontwerpen voor het Sloterpark, het centrale recreatiegebied van de westelijke tuinsteden in Amsterdam. Dit 'Groot Landschap' bestaat uit een ensemble van organische elementen van cortenstaal, die oprijzen uit een voor het kunstwerk opgeworpen heuvel. Het is daardoor aards, aaibaar en overklimbaar en roept de associatie op met een lichaam of een hunebed. Couzijn zelf verleende geen bijzondere betekenis aan het object en liet de verbeelding over aan de toeschouwer. Met een lengte van dertig en een breedte van twaalf meter vormt het een substantieel onderdeel van het park. In de jaren negentig van de vorige eeuw lag de sculptuur er verwaarloosd bij, maar het zou pas in 2006 dankzij een actie van kunstenaar Geert Lebbing worden hersteld en van fundering worden voorzien.

literatuur/bronnen:

- <https://amsterdam.kunstwacht.nl/kunstwerken/bekijk/5893-groot-landschap>
- Auteur onbekend, *Couzijn* (1986 Zwolle).

Fotograaf onbekend; bron: Stadsarchief Amsterdam, Collectie van de Dienst Ruimtelijke Ordening: foto's afdeling B (1974) (rechtenvrij, bron vermelden).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Regionaal Archief Nijmegen; bron: Regionaal Archief Nijmegen, Fotocollectie (1974).

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Jan Hein Daniëls (1946-), Bas Maters (1949-2006)
jaartal	1973-1974
locatie	Traianusplein, Nijmegen
type	Openbare ruimte
materiaal/techniek	Klinkers, zwerfkeien, diversen

Beschrijving/bijzonderheden:

Met de herinrichting van het Traianusplein, een drukke verkeersknoop bij de Waalbrug in Nijmegen, zette het stadsbestuur voor het eerst beeldend kunstenaars in om de sfeer en het karakter van de leefomgeving mede te bepalen. Hiervoor werden de jonge ontwerpers Jan-Hein Daniëls (1946) en Bas Maters (1949-2006) ingeschakeld, beiden net afgestudeerd aan de Arnhemse academie. Uitgangspunt van was dat het plein meer als een toegangspoort tot de stad zou worden ervaren. Daniëls en Maters kwamen met een speels en romantisch ontwerp dat reageerde op de unieke landschappelijke context. Nijmegen ligt aan het einde van een stuwwal vanuit het oosten, die abrupt eindigt bij de ontmoeting met de Waal. Door gebruik te maken van bestaande hoogteverschillen en nieuwe glooiingen toe te voegen, werden de verschillende verkeersstromen visueel van elkaar gescheiden. Het geheel vormt een driedimensionaal geheel van slingerende wegen en paden, aarden wallen met scherpe doorsnijdingen, stroken veldkeien en gevarieerde beplanting. Ook kregen bestaande monumenten en standbeelden, waaronder dat van naamgever Keizer Traianus, een nieuwe plek. In eerste instantie kreeg het herinrichtingsplan forse kritiek, maar gaandeweg oogste het steeds meer waardering.

literatuur/bronnen:

- *Arnhemse Courant*, 'Uniek experiment van technici en kunstenaars : Ruimte voor romantiek op een groot verkeerscircuit' (19 oktober 1974).
- Interview uit 1999 met de kunstenaar:
<https://openjournals.ugent.be/agora/article/id/62055/>
- Beschrijving geschiedenis kunstwerk: <https://thestorybehind.it/collections/2/works/1557-bas-maters-omgevingsvormgeving>
- Beckhoven, M. van, et al., *Een vierkantje laten lachen : Bas Maters (1949-2006) : 35 jaar monumentale beeldende kunst en architectonische vormgeving* (Arnhem/Zwolle 2012).
- Ineke Middag (et al.), *De Arnhemse School. 25 jaar monumentale kunstpraktijk* (Arnhem 1994).

Bron: www.google.com/maps.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright onbekend; bron: www.ookditisderotte.nl.

titel	Ritme van Drie
kunstenaar/ontwerper	Lon Pennock (1945-2020)
jaartal	1974
locatie	Rottedijk, Bleiswijk
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	cortenstaal

Beschrijving/bijzonderheden:

In de jaren zeventig werden op grote schaal nieuwe recreatiegebieden aangelegd in de nabijheid van de grote steden van ons land, waaronder de Rottemeren ten noorden van Rotterdam. Het provinciebestuur van Zuid-Holland bood het nieuw gelijknamige recreatieschap bij de oplevering van het gebied een sculptuur aan, vervaardigd door de Haagse kunstenaar Lon Pennock (1945-2020). Het bestaat uit drie geknikte pylonen van cortenstaal, die land, lucht en water symboliseren. De hellende vorm is een verwijzing naar de oelopende oever waarop ze zijn geplaatst en naar de kracht van de wind in het open polderlandschap. De roestbruine kleur tekent zowel af tegen het blauw van de lucht als het groen van het landschap. Volgens Pennock vormen de pylonen een verwijzing naar havenkranen of reigers, die een duidelijke band hebben met het water. Zijn abstracte, meestal metalen sculpturen in de openbare ruimte zijn vaak een reactie op, een accent in of een intensivering van de omgeving. Daarnaast maakte Pennock ook tekeningen en collages, gaf hij les aan de Willem de Kooning Academie in Rotterdam en publiceerde hij over zijn vakgebied.

literatuur/bronnen:

- *Het Vrije Volk*, 'Rottemerenplan door geldgebrek zes jaar later klaar' (27-04-1974).
- https://website.epublisher.world/deheraut/article/548177/ritme_van_drie_benoemd_tot_sl_eutelwerk

- <https://www.ookditisderotte.nl/activiteiten/kunst-cultuur-en-historie/ritme-van-drie-lon-pennock>
- Köllhofer, T., Scholten, F., *Lon Pennock – Works* (Heijningen 2016).
- Rijnboutt, K. et al., *Lon Pennock: skulptuur 1968-2003* (Tielt 2004).

Fotograaf Ary Groeneveld, Stadsarchief Rotterdam, Collectie Ary Groeneveld (1974) (rechtenvrij, fotograaf en bron vermelden); tweede van rechts: Lon Pennock.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Bron: www.google.com/maps.

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Nico van den Boezem (1935-2017)
jaartal	1975
locatie	Herberdsland 72, Middelburg
type	Gevelreliëf of -kunst
materiaal/techniek	diverse materialen

Bijzonderheden:

Nico van den Boezem (1935-2017), broer van de bekende Marinus Boezem, woonde en werkte vanaf 1964 in Middelburg, waar hij diverse kunstwerken in de openbare ruimte heeft gemaakt. Over de achtergronden van het wandreliëf in de uitbreidingswijk Dauwendaele is weinig bekend. Het bevindt zich op een kopgevel van een blok van archetypische rijtjeshuizen, waarvan er in heel Nederland duizenden zijn gebouwd. De kopgevel is echter zo afgewerkt dat het lijkt alsof er een woning is gesloopt en de bouwsporen zijn achtergebleven op het buurpand. Dit soort restgevels kennen we vooral uit stadsvernieuwingswijken uit de jaren zeventig en verwacht je niet in een nieuwbouwwijk. Naast het vervreemdende effect legt Van den Boezem tegelijkertijd de indeling van het doorsnee rijtjeshuis bloot, waarmee hij zich lijkt af te zetten tegen het uniforme, seriematige en aangeharkte karakter van de Nederlandse woningbouw.

literatuur/bronnen:

- <https://www.kunstinzeeland.nl/kunst-buiten/detail/q/korid/269/titel/herberdsland-72>
- <https://www.pzc.nl/zeeuws-nieuws/middelburgse-kunstenaar-nico-van-den-boezem-overleden~aed5fc73/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Fotograaf H. van Gool; bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, documentnummer 311.245 (rechtenvrij, bron en documentnummer vermelden).

titel	Ontmoetingsplaats
kunstenaar/ontwerper	Shinkichi Tajiri (1923-2009)
jaartal	1976
locatie	Buikslotermeerplein, nabij Breedveld, Amsterdam
type	Openbare ruimte
materiaal/techniek	Asfalt, beton

Beschrijving/bijzonderheden:

Bij de aanleg van de uitbreidingswijk Buikslotermeer in Amsterdam-Noord werd door de gemeente bepaald dat een percentage van de kosten voor de inrichting van de openbare ruimte aan een kunstopdracht zou worden besteed. In 1971 kreeg de van oorsprong Japanse kunstenaar Shinkichi Tajiri (1923-2009) de opdracht voor het ontwerpen van een ontmoetingsplek in het zogenaamde Plan Van Gool aan de zuidkant van de wijk. De realisatie zou enkele jaren op zich laten wachten omdat buurtbewoners bezwaar maakten tegen het ontwerp. Dat zou niet kindvriendelijk zijn, werd te duur bevonden en was bovendien niet door een lokale kunstenaar ontworpen. Het kunstwerk werd toch geplaatst en ondanks de centrale positie tussen de buurt en het winkelcentrum werd het nauwelijks gebruikt als ontmoetingsplek. Het object bestaat uit een betonnen plateau dat wordt gevormd door een doorgaande, witte trap waarin aan de buitenzijde geometrische vormen zijn uitgespaard. Aan de binnenzijde loopt de trap weer naar het maaiveld, zodat een beschutte ruimte is ontstaan vergelijkbaar met een zitkuil. De vloer van het object bestaat uit rood asfalt dat contrasteert met het witte beton. Tajiri volgde zijn opleiding in Chicago en Parijs, waar hij les kreeg van Ossip Zadkine, en vestigde zich in 1956 in Nederland. Zijn vroege, meer experimentele beeldhouwwerken zijn verwant aan de Cobra-beweging, maar zijn latere werk is meer abstract en ingetogen, zoals zijn beroemde 'knoopsculpturen'.

literatuur/bronnen:

- Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Secretarie; Bureau Bestuurscontacten (5306.A), invr.nr. 309, 'Tajiri; buitenruimte Van Goolplan, 1972'.
- Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Dienst Openbare Werken; Centraal Tekeningen Archief (10057), invr.nr. 55873, 'Kunstwerk Tajiri Het Breed. Situatie van het kunstwerk Tajiri aan het breed, 1975'.
- <https://amsterdam.kunstwacht.nl/kunstwerken/bekijk/1392-ontmoetingsplaats>
- Bavelaar, H., Barents, E., *Shinkichi Tajiri* (Zwolle 1990).
- Westgeest, H., Tajiri G., Tajiri R., *Shinkichi Tajiri : universal paradoxes* (Leiden 2015).

Copyright onbekend; bron: www.amsterdam.kunstwacht.nl.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Fotograaf Paul Galen, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Fotocollectie (1993) documentnummer 311.520. (rechtenvrij, bron, fotograaf en documentnummer vermelden).

titel	Swing
kunstenaar/ontwerper	Arie Berkulin (1939-)
jaartal	1977
locatie	Karel de Grotelaan, Meerveldhovenseweg, Eindhoven
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	Cortenstaal

Beschrijving/bijzonderheden:

In het ruimtelijk werk van Arie Berkulin (1939) vormen geometrische motieven zoals cirkel, driehoek en vierkant de basis. Het concept voor Swing ontstond in 1969 toen Berkulin een schilderijlijst wilde timmeren en toen dat niet wilde lukken, hij uit woede het frame verboog en de magische vorm van het beeld tot stand kwam. Hij ontdekte dat het frame vanuit elk standpunt een andere vorm aannam. Dat vormde ook het motief om deze dynamische constructie op een verkeersplein te plaatsen, omdat het 'meebewegende' effect het beste vanuit een rondrijdende auto ervaren kon worden. Een eerste model werd in kunstcentrum de Krabbedans tentoongesteld waarna de gemeente Eindhoven besloot de rechten te kopen en op zoek te gaan naar een geschikte locatie. Het beeld is opgebouwd uit vier corten-stalen kokers van 15 meter lang en anderhalve meter dikte. De maatvoering is afgestemd op de ruimtelijke context van het verkeersplein en de omliggende bebouwing, zodat het beeld zelf goed tot zijn recht komt, maar het ook een relatie aangaat met de gebouwen eromheen.

literatuur/bronnen:

- *De Volkskrant*, 'De visuele gevolgen van een woedebui' (14-01-1978).
- <https://eindhoven.kunstwacht.nl/kunstwerken/bekijk/2775-swing>
- Jose Boyens, 'Arie Berkulin : Emotie en heldere rationaliteit' in: *Ons Erfdeel* 30:1 (1987) 62-68. > zie artikel via deze link:
https://www.dbnl.org/tekst/_ons003198701_01/_ons003198701_01_0010.php
- *Kunst en Omgeving*, Publicatie van de Stichting Kunst en Bedrijf, advies- en informatiecentrum voor beeldende kunst (1982).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Fotograaf onbekend; bron: Gemeente Hoorn, brochure 'Stadhuis van Hoorn'.

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Pieter Blaauboer (1924-2008)
jaartal	1977
locatie	Nieuwe Steen 29, Hoorn
type	Terreininrichting
materiaal/techniek	Beton

Bijzonderheden:

Het nieuwe stadhuis van Hoorn werd in twee fases gerealiseerd naar ontwerp van Guus Küpfer van het Alkmaarse architectenbureau Tauber. Het gebouw bestaat uit twee in elkaar geschoven carrévormige volumes die enigszins verhoogd ten opzichte van het maaiveld zijn geplaatst. Samen met het lageregelegen waterpeil van de Groene Wijzend die onder het gebouw doorloopt, wordt de direct omgeving bepaald door hoogteverschillen. Voor de inrichting van het terrein werd een kunstopdracht verstrekt aan landschapsarchitect en kunstenaar Piet Blaauboer (1924-2008). Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw paste hij gaandeweg meer harde materialen toe in zijn ontwerpen voor buitenruimten, zoals hout, steen en beton. Hiermee accentueerde hij niet alleen hoogteverschillen, maar creëerde deze ook bewust. Op deze manier maakte hij tuinontwerpen waarin beplanting, waterpartijen en gebouwde elementen werden samengebracht tot ruimtelijke composities. Met het ontwerp voor de buitenruimte in Hoorn sloot Blaauboer aan op de sculpturale opzet van het stadhuis. Paden, terrassen en trappen zijn als driedimensionale elementen in het geaccidenteerde maaiveld opgenomen en versmelten met de kades en keermuren van het gebouw. Buitenruimte en architectuur zijn op deze manier met elkaar verweven. Enkele zwerfkeien en forse

eerste-orde bomen zorgen voor natuurlijk contrast in het architectonische tuinontwerp. Het oorspronkelijke ontwerp is door latere aanpassingen verwaterd, maar de uit betonnen scherven opgebouwde plastiek met fontein bij de ingang, illustratief voor het materiaalgebruik en de vormtaal van Blaauboer, is nog aanwezig.

literatuur/bronnen:

- https://www.hoornradio.nl/nw-7951-7-87715/nieuws/kunstwerk_voor_stadhuis_illegaal_aangepast.html
- MOOI Noord-Holland, *Stadhuis van Hoorn; functioneel en monumentwaardig* (2017).
- Blaauboer, P., *Omgevingskunst : Pieter Blaauboer : de vrije- en monumentale vormgeving in de tuin- en landschapsarchitectuur* (Amsterdam 1997).

Copyright Klaas Vermaas; bron: flickr.com.

Henri ter Hall; bron: Gelders Archief, Collectie luchtfoto's Gelders Archief (2009) (rechtenvrij, fotograaf en bron vermelden).

titel	De Blauwe Golven
kunstenaar/ontwerper	Peter Struycken (1939)
jaartal	1977
locatie	Roermondseplein, Nelson Mandelabrug
type	Openbare ruimte
materiaal/techniek	Betonsteen, fontein, beplanting

Beschrijving/bijzonderheden:

Met de aanleg van de Nelson Mandelabrug werd een nieuwe verbinding gecreëerd tussen het centrum van Arnhem en de wijken op de zuidoever van de Rijn. De noordelijke aanlanding van de brug bestaat uit een ovaal en lusvormig viaduct over het Roermondseplein. Het plein werd ingericht als parkeerterrein met een kunstzinnige en landschappelijke invulling. Beeldend kunstenaar Peter Struycken (1939), één van de pioniers van de Arnhemse School, kreeg de opdracht om een ontwerp te maken en werkte hiervoor samen met landschapsarchitect Bob van der Vliet (1938). De basis, van wat wellicht het grootste omgevingskunstwerk van Europa is, wordt gevormd door een golvend landschap van witte en lichtblauwe stroken, een verwijzing naar het water van de haven die hier ooit lag. Van der Vliet ontwierp de groenvoorzieningen en de betonwanden met, in het hart van het ovaal, een grote bolvormige fontein. Het plein was bedoeld als parkeerterrein maar kort na oplevering werd het om veiligheidsredenen gesloten. In 2010 werd het opnieuw als parkeerterrein in gebruik genomen en werden met oranje verf parkeervakken op de vervuilde klinkers aangebracht. Dit deed de aanblik van het toch al verwaarloosde plein geen goed. Een in 2017 gepresenteerd plan voor een nieuwe groene inrichting stuitte op veel protest omdat de karakteristieke witte en blauwe golven zouden verdwijnen. In 2020 maakte landschapsarchitecten Veenbos & Bosch een nieuw voorstel dat recent is uitgevoerd. In dit ontwerp is de essentie van het kunstwerk behouden, de fontein in ere hersteld en nieuwe bomen geplant. Ook is het plein weer in gebruik als parkeerterrein waar het oorspronkelijk ook voor ontworpen is.

literatuur/bronnen:

- <https://www.sleutelwerken.nl/kunstwerken/blauwe-golven>
- <https://www.heemschut.nl/nieuws/actueel/?tag=Blauwe%20Golven>
- Blotcamp, C., Twist, K. van, P. *Struycken* (Groningen, Rotterdam 2007).
- Groot, E. de, Struycken, P., *Struycken : structuur - elementen 1969-1980* (Rotterdam 1980).
- *NRC Handelsblad*, Roodnat, B., 'Bestrating als een stromende rivier' (28 oktober 1978).
- *Arnhemse Courant*, 'Nico Komen reinigt in vier weken 20.000 vierkante meter "blauwe golven"' (22 mei 1985).
- *Arnhemse Courant*, 'Pebrem positief tegenover gebruik hogedruksput' (18 april 1985).
- *De Nieuwe Krant*, 'Aandacht voor parkeernood Stationsplein : Wethouder tegen stallen op 'blauwe golven' (23 augustus 1984).
- *NRC Handelsblad*, 'De Blauwe Golven milieuvriendelijk schoongemaakt' (1 april 1985).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Lida Goede (2007); bron: www.buitenbeeldinbeeld.nl/Amsterdam_ZO/Volten.htm.

titel	Verbindend Scherm
kunstenaar/ontwerper	André Volten (1925-2002)
jaartal	1977-1978
locatie	Driemondweg 1, Amsterdam
type	Terreininrichting
materiaal/techniek	Roestvrij staal, beton, grint

Beschrijving/bijzonderheden:

De opdracht voor de kunsttoepassing op het terrein van het Waterleidingbedrijf Weesperkarspel bij Amsterdam, was drieledig: het zou de personeelsingang markeren, het terrein afschermen van de openbare weg, maar ook een overgang vormen naar de tegenoverliggende Gaasperplas. Het werk bestaat uit een waterpartij met wigvormig betonnen plateau aan de rand van het terrein naast de toegangspoort. In een regelmatig ritme rijzen vanuit het water schuingeplaatste roestvrijstalen buizen op, die leunen op de rand van het plateau. Haaks hierop ligt een tweede serie van roestvrijstalen buizen die vanuit het land naar het plateau oprijst. Kunstenaar André Volten (1925-2002) hield zich vanaf de jaren vijftig bezig met het maken van objecten in de openbare ruimte. Voltens vroege gebruik van industriële producten zoals stalen profielbalken die hij tot grote driedimensionale constructies laste, was revolutionair. Volten maakt zich de techniek van metaalbewerking eigen op de scheepswerf van de NDSM in Amsterdam Noord waar hij enkele jaren werkte als lasser. In het poortgebouw van het voormalige Asterdorp vlakbij de werf had hij zijn atelier en woonhuis. Volten behoorde in 1954 tot de oprichters van de Liga Nieuwe Beelden, die zich

ten doel stelde tot een verbetering van de kwaliteit van het leven te komen door een verregaande samenwerking tussen beeldend kunstenaars en architecten.

literatuur/bronnen:

- Benjamin, L. W., *The Art of Designed Environments in the Netherlands* (Abingdon 1983).
- *Wonen TA/BK*, (1981) nummer 4
- https://www.buitenbeeldinbeeld.nl/Amsterdam_ZO/Volten.htm
- <https://architectenweb.nl/nieuws/artikel.aspx?id=49280>
- Boersma, A. 'The art of designed environments in the Netherlands', *Pulchri* 11:2 (1983) 17.
- *Het Parool*, Frans Duister, 'Plastiek bij Waterleiding : Andre Volten maakte voor Amsterdam een 'Verbindend Scherm' (22-05-1978).
- Boer, S. de, Haaren, H. van, Oxenaar, R., *André Volten : beelden voor de eigen ruimte - beelden voor de openbare ruimte = Sculpture in private space - sculpture in public space* (Rotterdam 2000).
- Teeuwisse, J. et al., *André Volten : Utopia* (Zwolle 2018).

Copyright Lida Goede (2007); bron: www.buitenbeeldinbeeld.nl/Amsterdam_ZO/Volten.htm.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Fotograaf A. J. van der Wal, bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Fotocollectie (1993) documentnummer311.058 (rechtenvrij, fotograaf, bron en documentnummer vermelden).

titel	Torentje van Drienerlo
kunstenaar/ontwerper	Wim T. Schippers (1942)
jaartal	1979
locatie	Boerderijweg, Enschede
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	Diverse materialen, baksteen, hout, leisteen

Beschrijving/bijzonderheden:

Het Torentje van Drienerlo is een kunstwerk in een vijver op de campus van de Universiteit Twente in Enschede. Het werd in 1979 ontworpen door Wim T. Schippers (1942). Het kunstwerk was vanaf het begin onderwerp van discussie. Dat begon al met het besluitvormingsproces en de wijze waarop Schippers zich manifesteerde. De kunstcommissie die de uitvoering van de kunstopdracht begeleidde, sprak met vijf kunstenaars, waaronder Schippers. Hij stelde voor om een

vrachtlading boerenkool in de vijver te storten, waarmee hij aanvankelijk niet werd geselecteerd. Het lukte hem toch om de commissie te overtuigen met een tweede ontwerp voor een torenspits die net boven het wateroppervlak van de vijver zou uitsteken. Ondanks dat ook medewerkers en studenten zijn ontwerp verkozen, stuitte het op stevige kritiek. Men vond het te duur, niet origineel (het deed sterk denken aan verzonken kerktorens, zoals in het Italiaanse Reschenmeer) en men vreesde voor vissterfte tijdens de bouw door het leegpompen van de vijver. Het torentje groeide echter uit tot een beeldbepalend en gewaardeerd element op de campus. Schippers gaf met opzet geen betekenis aan het kunstwerk, in de hoop dat mensen er zelf verhalen of mythes aan zouden verbinden. Naast zijn werk als beeldend kunstenaar staat Schippers ook bekend als programmamaker, acteur, stemacteur, schrijver en presentator. Zijn beeldende kunst heeft verwantschap met Fluxus, popart en conceptuele kunst.

literatuur/bronnen:

- <https://www.utwente.nl/nl/alumni/inspiring-alumni/canon-van-de-ut/tijdlijn-verhalen/het-torentje/>
- *Het Parool*, 'Torentje' (30-11-1979).
- *NRC Handelsblad*, 'Een proeftuin in baksteen' (10-08-1990).
- *Trouw*, 'Het water stijgt, de stad daalt en de gemeente verschuilt zich' (04-03-1988).
- <https://webshop.donemus.nl/action/front/composer/Schippers%2C+Wim+T.>

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Martijn Haan; bron: www.oostblog.info.

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Eugène Terwindt (1941)
jaartal	1979
locatie	Kloosterweg 1, Heerlen
type	Terreininrichting
materiaal/techniek	Beton, betonklinkers, beplanting

Beschrijving/bijzonderheden:

Om het verlies aan werkgelegenheid na sluiting van de mijnen in Zuid-Limburg te compenseren, verhuisde de Rijksoverheid enkele overheidsdiensten naar de voormalige mijnstreek. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) was daar een van en kreeg een nieuw hoofdkantoor naar ontwerp van architect Gerard Snelder. Het complex is opgebouwd uit zestien in plattegrond even grote, maar in hoogte afwisselende segmenten in een molenwiekachtige structuur en onderling verbonden door trappenhuisen. Hierdoor is een grote binnenplaats ontstaan en een reeks hoven die zich openen naar de omgeving. Door enkele segmenten op kolommen te plaatsen, lopen binnen- en buitenwereld in elkaar over. Omgevingskunstenaar Eugène Terwindt (1941) maakte het ontwerp voor de inrichting van het terrein, waarbij hij voortbouwde op het structuralistische en brutalistische ontwerp van Snelder. De inrichting bestaat uit plantvakken, terrassen en waterpartijen met geometrische vormen en in verschillende afmetingen. Terwindt maakte handig gebruik van hoogteverschillen in het terrein en bracht met verticale objecten accenten aan in de ruimte. Beton is het dominante materiaal maar dankzij het volwassen groen is een evenwicht ontstaan tussen beide bestanddelen. Naast het werk van Terwindt zijn bij het gebouw ook twee sculpturen geplaatst van beeldhouwers Frans Gast en Jan de Baat.

literatuur/bronnen:

- <https://oostblog.info/2023/03/24/brutalisme-in-nederland-cbs-kantoor-heerlen/>
- <https://heerlenzien.nl/buitenring-en-pleinen-bij-het-centrum/kloosterweg/>
- Terwindt, E., 'Vijftien jaar omgevingskunst : van compositie naar analyse', *De Architect* 15:6 (1984) 38-43.

Copyright Axel Steen; bron: *Rijkheyt, Collectie Kunst in Openbare Ruimte te Heerlen, 2015 –heden (2015)*.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Het Flevoland Archief, Collectie Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders en rechtsvoorgangers, dia's (1983), 0230-39335, fotograaf Potuyt (rechtenvrij, bron vermelden).

titel	'Monument voor een woningwetwoning' en 'Het levend Huis'
kunstenaar/ontwerper	Anne Marie Backer (1950)
jaartal	1981, 1992
locatie	Eiland in de Leegwaterplas, Almere-Stad; Muiderweg, Almere-Haven
type	Landart
materiaal/techniek	Buxusstruiken (Ilex crenata)

Beschrijving/bijzonderheden:

In opdracht van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders ontwierp Anne Mieke Backer (1950) in 1981 het kunstwerk "monument voor een woningwetwoning" voor een eiland in de Leegwaterplas in Almere Stad. Als model gebruikte Backer de plattegrond van de kleinste woningwetwoningen die in de jaren zeventig in Almere Haven werden gebouwd. De contouren van begane grond en verdieping, en de plattegrond van een vrijgezellenflat werden met veldesdoorns beplant. Het interieur, compleet met bankstel, televisie en wasmachine, bestond uit buxushagen die minutieus in vorm werden gehouden. Nadat het kunstwerk in 1984 werd overgedragen aan de gemeente Almere en het eiland met bruggen werd verbonden raakte het kunstwerk in verval. In 1992 kreeg Backer een nieuwe opdracht voor een variant op het kunstwerk, Het Levend Huis, dat bij natuur- en milieucentrum in Almere Haven werd gerealiseerd. Hier werd alleen de begane grond van het archetypische Nederlandse rijtjeshuis in buxushagen 'nagebouwd'. Dit werk wordt onderhouden door de Stichting Genootschap Het Levend Huis. In 2018 werd het kunstwerk in een paar dagen tijd kaalgevreten door de buxusmot, maar in 2022 werd het opnieuw ingeplant met Japanse hulst. Van het "monument voor een woningwetwoning" worden alleen de contouren bijgehouden, maar erfgoedvereniging Heemschut wil het kunstwerk laten opnemen in de openbare kunstcollectie, zodat het als onderdeel van het cultureel erfgoed van Almere hersteld wordt, onderhouden blijft en beter beleefd kan worden. Beide werken zijn een unieke combinatie van omgevingskunst en landschapsarchitectuur die uitdrukking geven aan de geschiedenis van Almere en de woningbouw.

Anne Mieke Backer woont en werkt in Rotterdam en is beeldend kunstenaar, landschapsarchitect en auteur van verschillende publicaties over tuin- en landschapshistorie.

literatuur/bronnen:

- *Limburgsch Dagblad*, Ronald Zoebrood, 'Rotterdamse kunstenaars maakte 'levende huizen' (31-05-1986).
- *Leeuwarder Courant*, 'Levende huizen in Almere : Anne Mieke Backer achter groene tekentafel' (31-05-1986).
- *Het Parool*, 'Opnieuw levend huis in Almere' (18-02-1992).
- <https://www.flevolandergoed.nl/home/kunst/zuidelijk-flevoland/almere/mon-voor-een-woningwetwoning.html>
- <https://www.heemschut.nl/nieuws/actueel/bericht/monumentale-bomen-in-een-jongestad>
- <http://www.natuurlijkmere.nl/boomverhalen/index.php?meer=31>
- <https://kunstambassadeurs.nl/blog/2022/07/07/monument-voor-een-eengezinswoning/>

Copyright Jos Jongerius; bron: Stadsarchief Almere, 07260.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

D. C. Goosen; bron: Het Utrechts Archief, Collectie onbekend (2016) (rechtenvrij, fotograaf en bron vermelden).

titel	De Dam
kunstenaar/ontwerper	Bas Maters (1949-2006)
jaartal	1982
locatie	Naast Goeree 4, Utrecht
type	Openbare ruimte
materiaal/techniek	Beton klinkers

Beschrijving/bijzonderheden:

Als gevolg van de lokale percentageregeling kwam bij het bouwrijp maken van de Utrechtse wijk Lunetten een budget beschikbaar van 700.000 gulden voor omgevingskunst. De kunstenaars Wim Korvinus en Marcel van Vuuren kregen opdracht voor het maken van een masterplan. Het was de bedoeling dat kunst zou bijdragen aan het verbeteren van het leefklimaat en het verhogen van de belevingswaarde. Hierbij ging men uit van 'visuele elementen' die de gebruiksfunctie van de architectuur op verrassende wijze zouden doorbreken en een verband zouden leggen met historische en landschappelijke kenmerken van de plek. Hoewel Korvinus en Van Vuuren vroeg werden betrokken, viel aan de stedenbouwkundige en architectonische opzet niet meer te tornen. De opdracht aan Bas Maters (1949-2006) was de enige die niet via een open oproep tot stand kwam, maar via een selectie uit drie voorstellen van Maters, David van de Kop en Piet Slegers. Dit had te maken met de haast die was geboden om deze locatie direct naast lagere scholen deels als speelplek in te richten. De ingreep van Maters moest onder andere uitdrukking geven aan de voor Lunetten kenmerkende relatie tussen land en water. Om ruimte te maken voor de speelplek werd een deel van de twee kruisende singels gedempt. Op de kop van het water ontwierp hij een reeks

schegvormige verhogingen in het maaiveld, die als een vingerlas in elkaar grijpen. De met betonnen klinkers beklede verhogingen, lijken enerzijds op golven die tot stilstand zijn gekomen en anderzijds op stenen dammen als overkluizingen van waterlopen. De scheggen lopen over in het speelplein dat enigszins verlaagd ligt en aan de zuidzijde overgaat in twee aarden wallen naar het water aan de zuidkant. Op de noordwesthoek van het plein plaatste Maters een betonnen spits ter oriëntatie.

literatuur/bronnen:

- Trouw, 'Utrechtse nieuwbouwwijk laat omgevingskunst zien' (19-01-1983).
- <https://www.nieuws030.nl/kunst/de-utrechtse-beeldengalerij-43-gevarendriehoek/>
- <https://www.hoograven11.nl/kunstwerken-in-utrecht-zuid-de-dam-bij-de-scholen-van-lunetten/>
- Beckhoven, M. van, e.a., *Een vierkantje laten lachen : Bas Maters (1949-2006) : 35 jaar monumentale beeldende kunst en architectonische vormgeving* (Arnhem/Zwolle 2012).
- Verstegen, T., 'Omgevingskunst en ontwerp in de verzorgingsstaat', 6:7 *Plan* (1984) 26-31.
- Rodermond, J., 'Crisis in de Omgevingskunst', *De Architect* 15:6 (1984) 36-37.
<https://utrecht.nieuws.nl/geschiedenis/82468/utrecht-60-jaar-terug-een-openluchtschool-in-lunetten/>

Bron: www.google.com/maps.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Fotograaf Potuyt, bron: Het Flevoland Archief, Collectie Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders en rechtsvoorgangers foto's (1982) (rechtenvrij, fotograaf en bron en vermelden).

titel	Aardzee
kunstenaar/ontwerper	Piet Slegers (1923-2016)
jaartal	1982
locatie	Vogelweg, Zeewolde
type	Landart
materiaal/techniek	Baksteen, populieren, gras

Beschrijving/bijzonderheden:

Piet Slegers (1923-2016) was opgeleid aan de Arnhemse School en ontwikkelde zich tot omgevingskunstenaar die zich vooral met land-art bezighield. De relatie tussen natuur en cultuur vormt een belangrijk thema in zijn werk. Dit is ook te zien in Aardzee (1982), een van de vroegste land-art werken in Nederland. Het vijf hectare tellende werk ligt tussen de vlakke en kaarsrechte akkers in de Flevopolder en beslaat een heel landbouwkavel. Slegers liet zich inspireren door de plek die tot inpoldering uit zee bestond. De bewegingen van het water van de Zuiderzee liet hij terugkomen in de vorm van glooiende grasheuvels afwisselende begroeid met grassen of bekleed met klinkers. Het geplooid landschap vormt een onderbreking van het horizontale karakter van de polder. Enkele abelen zorgen voor verticale accenten en enige beschutting. Op één plek creëerde Slegers een opening waardoor water van de aangrenzende vaart het kunstwerk binnenstroomt. De waterspiegel is het enige vlakke deel van Aardzee en biedt uitzicht op de omliggende vlakke en kaarsrechte akkers.

literatuur/bronnen:

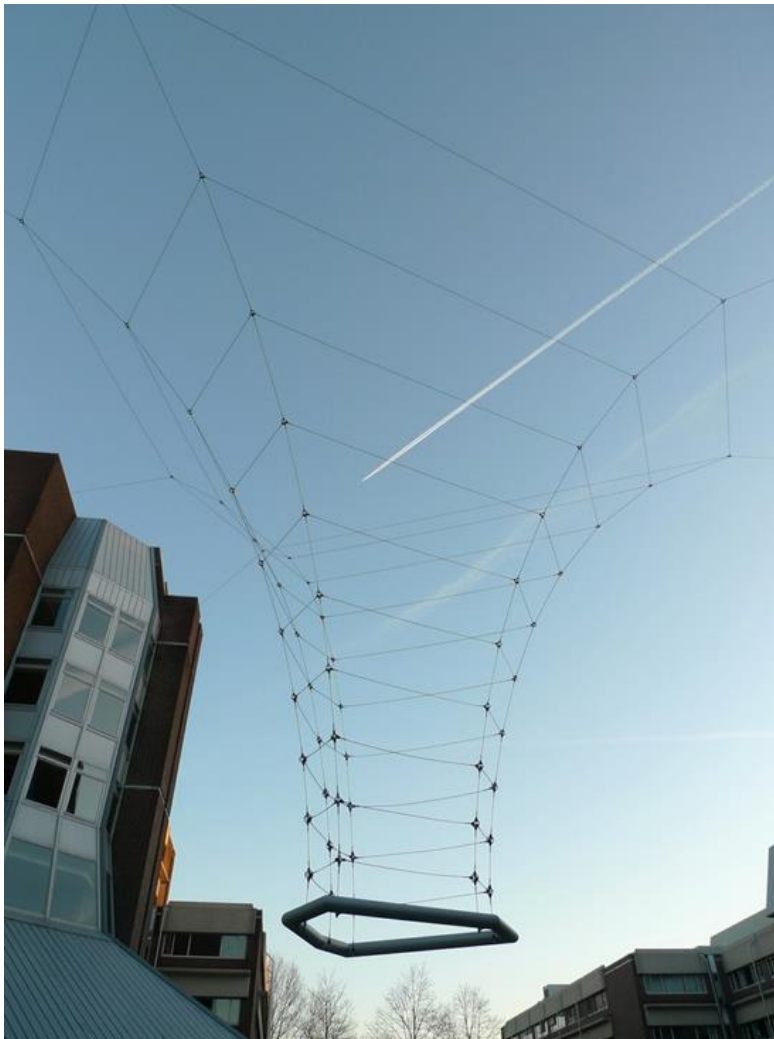
- <https://www.flevo-landschap.nl/gebied/aardzee>

- <https://www.sleutelwerken.nl/kunstwerken/aardzee>
- Zie website en podcast: <https://www.landartflevoland.nl/kunstwerken/piet-slegers-aardzee/>
- *De Volkskrant*, 'Beeldhouwkunst in een land waar de geschiedenis nog aan moet snuffelen' (08-08-1986).
- Munster, K. van, Post, P., *Beelden in de berm : vijf-en-tachtig kunstobjecten vanuit de auto* (2003).
- Ineke Middag (et al.), *De Arnhemse School. 25 jaar monumentale kunstpraktijk* (Arnhem 1994).
- Bremer, J., *Piet Slegers* (Den Haag 2004).

Copyright Bart Hofmeester; bron: Nationaal Archief, Fotocollectie Rijksvoorlichtingsdienst.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Onno van Dokkum; bron: www.onnovandokkum.nl.

titel	Diemenzie
kunstenaar/ontwerper	Onno van Dokkum (1943)
jaartal	1981-1983
locatie	Dalsteindreef, Diemen
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	Staaldraad

Beschrijving/bijzonderheden:

Industrieel ontwerper en beeldend kunstenaar Onno van Dokkum (1943), opgeleid als monumentaal vormgever aan de Arnhemse academie, heeft bij het ontwerp van dit ruimtelijk werk gebruik gemaakt van de computer. Het beeld bestaat uit een trechtervormige staaldraadconstructie die vanaf de toppen van de zes omliggende kantoorgebouwen naar beneden afdaalt naar het centrale plein. Een gewicht van 500 kilogram verbindt de hoofdnerven met elkaar en houdt het kabelnet op spanning. De kabels verjongen naar boven toe per segment waardoor ze, vooral bij miezerig weer lijken op te lossen in de lucht. Dit effect wordt versterkt door de vorm van de kantoorvolumes die naar boven toe smaller worden. Het werk is gemaakt in opdracht van het Shell Pensioenfonds die de zes kantoorstorens heeft laten bouwen. 'Diemenzie' vormt een luchtig element dat subtiel speelt met de wat anonieme omgeving direct naast metrostation Diemen Zuid. Van Dokkum werkte ook als architect en maakte ook in zijn architectuur gebruik van spaceframe-achtige constructies.

literatuur/bronnen:

- Ineke Middag (et al.), *De Arnhemse School. 25 jaar monumentale kunstpraktijk* (Arnhem 1994).
- <https://onnovandokkum.wordpress.com/diemenzie-in-diemen/>
- https://onnovandokkum.nl/diemenzie_shell

Bron: www.google.com/maps.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright onbekend; bron: www.ventu.nl.

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Anke Kuypers (1945)
jaartal	1983
locatie	Melkemastate, Leeuwarden
type	Terreininrichting
materiaal/techniek	beton

Beschrijving/bijzonderheden:

Voor de nieuwbouw van het Provinciaal Elektriciteitsbedrijf van Friesland (PEB) in Leeuwarden (1981) werden als resultaat van een prijsvraag twee kunstenaars gevraagd mee te werken aan de inrichting van het terrein rondom het gebouw. Anke Kuypers (1945) ontwierp de vijverpartij aan de noordwestzijde van het complex. Als vertrekpunt voor het ontwerp koos ze de ruimtelijke structuur van het gebouw waar ze een vierkant, betonnen raamwerk aan toevoegde met dezelfde maatverhoudingen. In dit raamwerk bevindt zich een patroon van diagonale stroken die als een vingerlas zijn verweven en dat schuin afloopt in het water. Gebouw en buitenruimte zijn op deze manier met elkaar verbonden. Het ruimtelijk werk van Kuypers, die naast monumentaal werk ook fotografeert en tekent, kenmerkt zich door constructivistische sculpturen die een subtiel evenwicht tussen beweging en stilstand suggereren.

literatuur/bronnen:

- Middag, I., 'Mannen, vrouwen en ruimte: op zoek naar een vrouwelijke omgevingsvormgeving', *Ruimte 4* (1985) 3-9.
- 'Kunst bij het p.e.b. Leeuwarden : Een perfecte intergratie van kunst en architectuur bij het nieuwe P.E.B.-gebouw', *Boud* (1984) 18-20.
- *Leeuwarder Courant*, 'Anke Kuypers' (05-04-1985).
- *Leeuwarder Courant*, 'Twee kunstenaars gekozen voor nieuwbouw PEB' (06-02-1981).
- *Leeuwarder Courant*, 'Beeldende kunstenaars verfraaiden PEB-kantoor' (08-05-1984).

- *Leeuwarder Courant*, 'Ids Willemsma maakte dag- en nachtbeeld voor het PEB' (15-06-1989).
- *Leeuwarder Courant*, 'Friesland kreeg er in vijf jaar zeventig beelden bij' (05-10-1984).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Gerth van Roden; bron: Gelders Archief, Fotocollectie Gerth van Roden (1982).

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Bas Maters (1949-2006)
jaartal	1981-1983
locatie	Johan de Wittlaan 350, Arnhem
type	Terreininrichting
materiaal/techniek	Diverse materialen

Beschrijving/bijzonderheden:

De bewoners van Het Broek in Arnhem verzetten zich eind jaren zeventig tegen de bouw van een nieuw expeditieknooppunt van de PTT, dat was gepland direct achter de dijk aan de zuidkant van hun wijk. Het postsorteercentrum zou met vijftien meter hoogte boven het dijklichaam uitsteken, iets wat de gesloopte industriële bebouwing nooit had gedaan. Om de impact naar de omgeving te verzachten en de utilitaire uitstraling van het gebouw meer betekenis te geven werd beeldend vormgever Bas Maters (1949-2006) betrokken bij het ontwerp. Hij constateerde dat de ruimte langs de dijk te smal was om met landschappelijke middelen de schaalsprong tussen gebouw en woonwijk te overbruggen. Hij stelde voor om de lange gevel achterover te laten hellen en van spiegelglas te voorzien, waarin de lucht wordt gereflecteerd. Aan de onderzijde van het spiegelende scherm bracht hij boogvensters aan in de metselwerk gevels, een verwijzing naar de industriële architectuur van de steenfabrieken verderop aan de IJssel. Om het lineaire karakter van gebouw en dijk te doorbreken werd door middel van beplanting, een wit dijkhuisje (in gebruik als fietsstalling) en een roestvrijstalen kegel op een ronde terp, variatie en geleding aangebracht. Het geheel was openbaar toegankelijk en bedoeld om personeel en wijkbewoners met elkaar in contact te brengen, maar dat bleek al snel een utopie.

literatuur/bronnen:

- *Nouvelles Images*, 'Het ptt Expeditieknoppunt te Arnhem' (1980-1981).
- <http://peternijenhuis.blogspot.com/2019/04/daarmee-worstelt-de-commissie-wat-is-er.html>
- *NRC Handelsblad*, 'Beeldende kunstenaar corrigeert architect' (27-01-1983).
- Lloyd W. Benjamin, *The art of designed environments in the Netherlands*, Amsterdam 1983
- http://www.architectuurgids.nl/project/list_projects_of_typeofbuilding/typ_id/24/prj_id/579
- Beckhoven, M. van, e.a., *Een vierkantje laten lachen : Bas Maters (1949-2006) : 35 jaar monumentale beeldende kunst en architectonische vormgeving* (Arnhem/Zwolle 2012).
- Hefting, Paul, *XII x EKP, 30 jaar kunst opdrachten voor 12 expeditieknoppunten van ptt post*, Den Haag 1988

Bron: www.google.com/maps.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Hans van Dijk; bron: Nationaal Archief, Fotocollectie Anefo(1982) (rechtenvrij, fotograaf en bron vermelden).

titel	Maasbeeld
kunstenaar/ontwerper	Auke de Vries (1937)
jaartal	1983
locatie	Bolwerk, Rotterdam
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	Staalplaat, polyester, staalkabel

Beschrijving/bijzonderheden:

Voor de nieuwe Willemsbrug in Rotterdam (1981) liet beeldhouwer Auke de Vries (1937) zich inspireren door de omgeving. Zijn werken komen altijd tot stand na een grondige bestudering van de plek waar het kunstwerk terecht komt. In dit geval vond hij dat beeldende kunst hier niet moest concurreren met de verticaliteit van de pylonen van de brug en van het Witte Huis, op dat moment een van de hogere elementen in de omgeving. Hij koos daarom voor een horizontaal element, een spankabel die het bruggenhoofd van de Willemsbrug verbindt met dat van de spoorbrug. De kabel is opgebouwd uit verschillende elementen, waaronder een ring, een rechthoekig blok, een wimpel en een bal. Deze verwijzen naar de scheepvaart op de Maas. Op deze manier gaat de sculptuur interactie aan met de omgeving, die wordt versterkt door de getijden van de rivier. Bij hoog water en harde wind raakt het golvende water elementen van het kunstwerk waardoor dynamiek in het kunstwerk ontstaan. In de volksmond wordt het beeld 'de waslijn' genoemd.

literatuur/bronnen:

- *De Telegraaf*, 'Lichtvoetig signaal over de Maas' (30-07-1982).
- *Het Vrije Volk*, 'Kunstwerk Willemsbrug doodzonde van het geld' (12-03-1981).

- Boersma, A. 'The art of designed environments in the Netherlands', *Pulchri* 11:2 (1983) 17.
- <https://www.sculptureinternationalrotterdam.nl/collectie/maasbeeld/>
- <https://nl.wikipedia.org/wiki/Maasbeeld>
- Moscoviter, H., *Het Maasbeeld van Auke de Vries. Een handtekening aan de Nieuwe Maas* (Rotterdam 1995).
- Fuchs, R. et al., *Auke de Vries sculpturen, tekeningen en werken in de openbare ruimte* (Rotterdam 2012).

Copyright Otto Snoek; bron: www.bkor.nl.

Fotograaf Alex de Herder; bron: Stadsarchief Rotterdam, Fotocollectie algemeen -deel 1, 1860 –heden (1985) (rechtenvrij, fotograaf en bron vermelden).

titel	The River
kunstenaar/ontwerper	Lon Pennock (1945-2020)
jaartal	1984
locatie	Blaak, Rotterdam
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	Staal

Beschrijving/bijzonderheden:

De Blaak in Rotterdam vormt een van de grote verkeersboulevards die als onderdeel van de wederopbouw van de stad zijn aangelegd. De dominantie van het autoverkeer wilde men in de jaren zeventig terugdringen door de brede middenberm in te richten als verblijfsgebied voor voetgangers. Het oorspronkelijke plan werd niet uitgevoerd, maar het idee om een kunstwerk te plaatsen wel. Beeldend kunstenaar Lon Pennock (1945-2020) had lesgegeven aan de Rotterdamse kunstacademie aan de Blaak en kende de omgeving daarom goed. Hij kreeg de opdracht en maakte een sculptuur bestaande uit twee twintig meter hoge stroken metaal die uit het maaiveld omhoogsteken en enigszins vooroverhellen. De elementen staan haaks op de rijrichting en verspringen ten opzichte van elkaar, waardoor ze vanuit het perspectief van de bewegende voorbijganger nooit achter elkaar wegvallen. Door de komst van de Markthal (2013) veranderde de verkeerssituatie rondom het beeld en werd in overleg met Pennock besloten de elementen in een goudkleur af te werken, zodat het beeld niet zou wegvallen in de veranderende omgeving.

literatuur/bronnen:

- <https://www.bkor.nl/beelden/the-river/> en <https://www.puntkomma.org/artikelen/zwart-maakt-onzichtbaar-lon-pennock-en-de-blaak>

- Thissen, S., *Beelden. Stadsverfraaiing in Rotterdam sinds 1940* (Rotterdam 2016).
- *Het Vrije Volk*, 'Lon Pennock maakt stalen 'doorkijk' voor de Blaak' (31-03-1984).
- Köllhofer, T., Scholten, F., *Lon Pennock – Works* (Heijningen 2016).
- Rijnboutt, K. et al., *Lon Pennock: skulptuur 1968-2003* (Tielt 2004).

Copyright Jan Snoek; bron: www.bkor.nl.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Ralph Kämena/Courtesy Stroom Den Haag (2011); bron: www.bkdh.nl.

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Auke de Vries (1937)
jaartal	1984
locatie	Bezuidenhoutseweg 67, Den Haag
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	metaal

Beschrijving/bijzonderheden:

Oorspronkelijk was Auke de Vries (1837) werkzaam als schilder en graficus, maar nadat hij met metaaldraad ruimtelijke constructies ging maken, legde hij zich vanaf de jaren zeventig steeds meer toe op grote sculpturen in de openbare ruimte. Zijn beelden zijn luchtige, abstracte constructies opgebouwd uit geometrische vormen - lijnen, kegels, kubussen, cilinders en vlakken - die zo zijn gepositioneerd dat ze lijken te zweven. Halverwege de jaren tachtig wordt hij gevraagd een sculptuur te ontwerpen voor de entree van het ministerie van Buitenlandse Zaken (1987), dat nu tijdelijk wordt gebruikt door de Tweede Kamer. Het beeld lijkt een onsamenhangende compositie van verschillende volumes, vlakken en lijnen, die op een betonnen sokkel zijn geplaatst en deels in een opvallende, mintgroene kleur geschilderd. De gewalste en gelaste staalplaten zijn gevouwen en geknipt in krullen, banden, stroken en bladen, die kantelen en duikelen. De sculptuur is bedoeld als weerwoord tegen de solide en enigszins logge verschijningsvorm van het ministeriegebouw, maar ook als markering van de hoofdentree, die enigszins verscholen ligt in een van de oksels van het gebouw.

literatuur/bronnen:

- *Leeuwarder Courant*, 'Auke de Vries werd van etser beeldhouwer' (04-03-1988).
- <https://bkdh.nl/kunstwerken/zonder-titel-10/>
- Fuchs, R., *Auke de Vries sculpturen, tekeningen en werken in de openbare ruimte* (Rotterdam 2012).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Pieter Musterd; bron: Haags Gemeentearchief, Collectie Foto's (2016).

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Carel Visser (1928-2015)
jaartal	1985
locatie	Stadhouderslaan, hoek President Kennedylaan, Den Haag
type	Openbare ruimte
materiaal/techniek	Beton, staal

Beschrijving/bijzonderheden:

Wim Quist, de architect van het Museon in Den Haag, wees de hoek voor zijn gebouw aan als locatie voor een kunstwerk. Beeldhouwer Carel Visser (1928-2015) werd hiervoor gevraagd een ontwerp te maken. Voor deze volgens hem 'ellendige hoek' ontwierp hij een wolkvormige vijver opgebouwd uit gekoppelde boogsegmenten, waarvan de vorm is afgeleid van de halfronde uitstulpingen aan het museumgebouw. In het Museon maken bezoekers kennis met alle ontwikkelingsfasen van ons bestaan, van fossielen tot computers. Visser wilde deze fasen in zes sculpturen uitbeelden, uiteenlopend van oerbeest tot booreiland. De stevige, plaatstalen beelden staan en liggen *at random* verspreid langs de opstaande rand van de vijver. Dit werk van Visser dateert uit een periode dat de kunstenaar in zijn vrije werk heel fragiele constellaties maakte, heel anders dan de robuuste beelden bij het Museon en de vele andere driedimensionale constructies die hij door heel Nederland realiseerde. Herhaling, stapeling en spiegeling staan hierin vaak centraal.

literatuur/bronnen:

- <https://bkdh.nl/kunstwerken/3588/>
- *NRC Handelsblad*, 'Springlevend instituut voor educatie' (26-01-1985).
- *Het Parool*, 'Prijs voor Carel Birnie en Rem Koolhaas' (03-11-1990).
- Blotkamp, C., *Carel Visser Genesis* (2019 Zwolle).

Copyright Milan Konvalinka; bron: Haags Gemeentearchief Collectie foto's (1986).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Lucien den Arend; bron: <https://www.denarend.com/works/environmental/dirksland/bridge/02.htm>

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Lucien den Arend (1943)
jaartal	1986
locatie	Kruising N215 met de Oost- en West Havendijk, Dirksland
type	Infrastructuur
materiaal/techniek	Beton

Beschrijving/bijzonderheden:

Als onderdeel van een groter kunstproject langs de provinciale weg op Goeree Overflakkee, de huidige N215, ontwierp Lucien den Arend een viaduct met onderdoorgangen over en langs de Dirkslandse haven. Het kunstwerk bestaat uit een ruimtelijke compositie van betonplaten in wit, grijs, zwart en overwegend primaire kleuren. Deze vormen samen brugdek, draagconstructie en keerwanden. De elementen hebben verschillende afmetingen en zijn steeds haaks op elkaar geplaatst. Het ontwerp lijkt sterk beïnvloed door de abstract-geometrische uitgangspunten van De Stijl. De kleuren van het beton zijn inmiddels uitgewassen, maar het werk is nog helemaal aanwezig. Opdrachtgever was de Provinciale Waterstaat van Zuid-Holland, waarvoor Den Arend ook de andere kunstobjecten langs de weg ontwierp, zoals aarden bolsegmenten bij Middelharnis en de coulissenbeplanting ook bij Dirksland. Hiermee zocht hij aansluiting bij de karakteristiek van het Flakkeese landschap. Den Arend is een veelzijdig kunstenaar, maar zijn omgevingsprojecten en beelden in de openbare ruimte vormen de kern van zijn werk. Sinds 2006 woont en werkt hij in Finland.

literatuur/bronnen:

- *NRC Handelsblad*, 'Beeldende kunst langs wegen in Zuid-Holland' (20-12-1986).

- *Het Vrije Volk*, 'Weg met kunst van aarden kegels' (06-12-1986).
- <https://www.denarend.com/works/environmental/dirksland/index.htm>

Copyright Lucien den Arend; bron: <https://www.denarend.com/works/environmental/dirksland/bridge/03.htm>

Copyright Lucien den Arend; bron: <https://www.denarend.com/works/environmental/dirksland/bridge/07.htm>

Cathelijne van Andel (2024) (rechtenvrij, fotograaf vermelden).

titel	Arena
kunstenaar/ontwerper	André Volten (1925-2002)
jaartal	1986
locatie	Amstel 1, Amsterdam
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	Graniet, klinkers

Beschrijving/bijzonderheden:

De bouw van het nieuwe stadhuis en opera van Amsterdam (1986) naar ontwerp van Cees Dam, ging gepaard met een uitgebreide opdracht aan verschillende beeldend kunstenaars, waarvan het merendeel in het gebouw is gerealiseerd. André Volten (1925-2002) koos voor een locatie buiten het gebouw, aan de kant van de Amstel. Hier bevindt zich een pleintje tussen de ronde gevel van het operadeel en het hoekige stadhuisvolume. Het werk bestaat uit een cirkelvormig plateau dat door zijn schuine ligging deels in het maaiveld is verzonken en deels hieruit oprijst. Zo ontstond aan beide kanten een zitrand, een soort arena voor ontmoeting, ontspanning en gesprek. De rand van de cirkel bestaat uit 48 segmenten van roze Portugees graniet en het vlak daartussen is met dezelfde straatklinkers belegd als de omliggende openbare ruimte. Hoewel Volten het object oorspronkelijk met 'arena' aanduidde, heeft het zoals veel van zijn werken, geen officiële titel. Volten maakte geometrisch-abstracte beelden en behoorde tot de belangrijkste Nederlandse beeldhouwers van de naoorlogse generatie.

literatuur/bronnen:

- Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Secretarie; Afdeling Kunstzaken (30033), invr.nr. 398, 'Kunstwerken van André Volten, Pieter Engels, Jeroen Henneman, Wim T. Schippers en Peter Struycken, 1982-1988'.
- *Het Parool*, 'Beeldend kunstenaars voor de verfraaiing van Stopera gekozen' (10-01-1984).
- *Het Parool*, 'Open cirkel van roze graniet: een veilig rustpunt op het plein' (09-09-1986).
- <https://amsterdam.kunstwacht.nl/kunstwerken/bekijk/1491-zonder-titel-volten>
- Boer, S. de, Haaren, H. van, Oxenaar, R., *André Volten : beelden voor de eigen ruimte - beelden voor de openbare ruimte = Sculpture in private space - sculpture in public space* (Rotterdam 2000).
- [https://nl.wikipedia.org/wiki/Arena_\(Andr%C3%A9_Volten\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Arena_(Andr%C3%A9_Volten))
- Teeuwisse, J. et al., *André Volten : Utopia* (Zwolle 2018).

Cathelijne van Andel (2024) (rechtenvrij, fotograaf vermelden).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

RogAir (2017); bron: www.wikipedia.org (licentie: CC BY-SA 3.0, rechtenvrij, bron vermelden).

titel	De Groene Kathedraal
kunstenaar/ontwerper	Marinus Boezem (1934-)
jaartal	Aanplant 1987, onthulling 1996
locatie	Kathedralenpad, Almere
type	Landart
materiaal/techniek	Italiaanse populieren (<i>Populus Nigra Italica</i>), natuursteen, beton, schelpen

Beschrijving/bijzonderheden:

Marinus (van den) Boezem (1934) werkte in het begin van zijn carrière vooral als kunstschilder en tekenaar, maar vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw richtte hij zich op ruimtelijk werk. Met collega's als Jan Dibbets en Ger van Elk streefde hij ernaar de kunst buiten de muren van het museum te brengen. In 1960 stelde hij een stuk polder in de buurt van Asperen als ready-made tentoon. Met deze actie presenteerde hij zich als conceptueel kunstenaar, maar toonde hij ook zijn fascinatie voor het cultuurlandschap. De Groene Kathedraal bij Almere, in opdracht van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, is zijn bekendste kunstwerk. Boezem vond dat een nieuwe stad een Gotische kathedraal nodig had, niet vanwege de religieuze betekenis, maar als hoogtepunt van een door menselijk vernuft geconstrueerde ruimte, vergelijkbaar met de aanleg van de Flevopolders in de voormalige Zuiderzee. Het kunstwerk werd opgebouwd uit 178 Italiaanse populieren die op basis van de plattegrond van de kathedraal van Reims zijn geplant. In 1996 waren de bomen groot genoeg om het kunstwerk open te stellen voor het publiek. Enkele jaren later werd iets verder noordwaarts als tegenhanger de 'contrakathedraal' aangelegd waarbij de omtrek van de kerk is uitgespaard in het bos. Een vergelijkbaar werk is Abri nabij de Oosterscheldekering waarbij de kolommen van de kathedraal in manshoge basaltblokken zijn verbeeld. De Groene Kathedraal is opgenomen in de collectie van Land Art Flevoland.

literatuur/bronnen:

- Zie website én podcast: <https://www.landartflevoland.nl/kunstwerken/marinus-boezem-de-groene-kathedraal/>
- *Algemeen Dagblad*, 'Bouwen aan Groene Kathedraal' (17-04-1987).
- *De Volkskrant*, 'De Kathedraal van Reims' (17-04-1987).
- Duyn, E. van, *Boezem Marinus : Catalogue Raisonne* (Bussum 1999).

Fotograaf Doriann Kransberg; bron: Stadsarchief Amsterdam, Collectie Pleinen van Amsterdam (2008) (rechtenvrij, bron vermelden).

titel	Homomonument
kunstenaar/ontwerper	Karin Daan (1944-)
jaartal	1987
locatie	Westermarkt, Amsterdam
type	Openbare ruimte
materiaal/techniek	Graniet, klinkers

Beschrijving/bijzonderheden:

Bij omgevingskunst denk je niet meteen aan gedenktekens of monumenten voor slachtoffers van rampen of geweld. Het Homomonument in Amsterdam, een ontwerp van Karin Daan (1944), vormt hierop een uitzondering. Daan is opgeleid aan de Academie voor Beeldende Kunst in Arnhem, waar de richting 'monumentale vormgeving' zich in de jaren zestig volledig zou richten op omgevingskunst. De Arnhemse School was een kraamkamer voor omgevingskunstenaars die op allerlei manieren werden betrokken bij de vormgeving van de openbare ruimte. Het Homomonument is dan ook geen klassiek gedenkteken, maar bestaat uit drie granieten driehoeken die volledig opgaan in de openbare ruimte van het pleintje achter de Westerkerk. De roze driehoeken, uitgevoerd in Rosa Porino graniet, staan voor verleden, heden en toekomst, waardoor ze ook ieder een eigen positie hebben: verzonken, opgetild of getrapt. De roze driehoek was in de concentratiekampen van Nazi-Duitsland het teken van de homoseksuelen, zoals Joden een gele

davidsster droegen. Vanaf de jaren zeventig is de roze driehoek het trotse symbool geworden tegen onderdrukking en uitsluiting van wat we nu de lhbtq+-gemeenschap noemen. Hier wordt iedereen die vermoord of vervolgd werd (en helaas nog steeds wordt) om zijn of haar seksuele voorkeur of identiteit herdacht. De tekst op het monument 'Naar Vriendschap Zulk Een Mateloos Verlangen' is een dichtregel van de homoseksuele, joodse schrijver Jacob Israël de Haan. Karin Daan koos deze regel omdat deze recht naar het hart gaat en omdat het een open tekst is, waaraan iedereen een eigen invulling kan geven. Daan was in de jaren zeventig en tachtig betrokken bij activiteiten om vrouwen in de kunst te ondersteunen en richtte in 1977 met enkele collega's de Stichting Vrouwen in de Beeldende Kunst op.

literatuur/bronnen:

- *Trouw*, 'Homo-monument eerste ter wereld' (07-09-1987).
- *De Waarheid*, 'Homomonument is af: Geen zieligheid op een sokkeltje' (04-09-1987).
- Bartels, T., *Dansen op het Homomonument* (Amsterdam 2003).
- Pieter Koenders, Stichting Homomonument, *Het Homomonument* (Amsterdam 1987).
- <https://www.oneworld.nl/mensenrechten/monument-is-ook-iedereen-2/>
- <https://amsterdam.kunstwacht.nl/kunstwerken/bekijk/1576-homomonument>
- <https://www.homomonument.nl/nl/page/het-ontwerp>

Copyright Paul Eyzinga, bron: Nationaal Archief, Fotocollectie Spaarnestad (1981).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Beide bron: www.google.com/maps (links: 2016; rechts: 2022).

titel	Atelierwoning Groen-Rood
kunstenaar/ontwerper	Wim Korvinus (1948)
jaartal	1988
locatie	Theaterplein 1, Arnhem
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	Diverse bouwmaterialen, stuc, verf

Beschrijving/bijzonderheden:

De naam van de dubbele atelierwoning Groen-Rood verwijst naar de oorspronkelijke kleuren waarin het gebouw was uitgevoerd. Beeldend kunstenaar Wim Korvinus (1948) won samen met zes andere ontwerpers een prijsvraag voor het ontwerpen van een droomhuis met een beeldbepalend karakter. Zes van de winnende ontwerpen zijn gerealiseerd langs de hoofdvas van de nieuwbouwwijk Rijkerswoerd in Arnhem-Zuid. Het huis van Korvinus bestaat uit een eenvoudig rechthoekig volume waarvan de stucwerk gevels werden voorzien van een bijzonder patroon van groene en rode vlakken. Op de voorgevel en het dak bevinden zich sculpturen met kristallijne vormen. Het pand werd tot 2019 verhuurd aan beeldend kunstenaars, maar werd in dat jaar verkocht aan een nieuwe eigenaar. Korvinus werd betrokken bij de schilderbeurt van de verbleekte gevel en kwam met een nieuw kleurenschema in grijs en groen. Ook werd tegen de noordgevel de tekst Villa Korvinus toegevoegd. Naast kunstenaar was Korvinus ook docent aan de Academie van Bouwkunst in Arnhem, waar het zogenaamde beeldend ontwerpen nog steeds hoog in het vaandel staat. Hierin klinkt het gedachtegoed van de Arnhemse School door, waaraan ook Korvinus is opgeleid.

literatuur/bronnen:

- <http://www.wimkorvinus.nl/GroenRood.php>
- <https://data.collectienederland.nl/page/aggregation/collectiegelderland/XKJCTOVJPSQGX3ALL2QLC6FAPYQG7SV64QAACC6S723IOWDWEBQ>

Henri ter Hall; bron: Gelders Archief, fotocollectie Gelders Archief (2003) (rechtenvrij, fotograaf en bron vermelden).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Jos Stöver; bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Fotocollectie (2016) documentnummer LAAT-gm09-0399 (rechtenvrij, fotograaf, bron en documentnummer vermelden).

titel	Dijkmonument Noordpolderzijk
kunstenaar/ontwerper	Jan van Loon (1938)
jaartal	1988
locatie	Noorderdijk, Usquert
type	Landart
materiaal/techniek	klinkers

Beschrijving/bijzonderheden:

In de jaren tachtig van de vorige eeuw werd de Groninger zeedijk op Deltahoogte gebracht. Bij het buurtschap Noordpolderzijk, ten noorden van Usquert, ligt de kleinste zeehaven van Nederland en een oude sluis uit 1811. Bij de ophoging van de dijk werd deze vervangen door een nieuw afwateringsgemaal. Bij de opgang van de dijk, naar de in het wad uitgegraven zeehaven, is met klinkers een monument gemaakt ter herinnering aan de dijkverzwaring, waarin de oude sluis is opgenomen. Schilder Jan van Loon (1938) bracht een patroon van blauw-grijze golven aan op een ondergrond van oude, rode klinkers aan de westzijde van de sluis. De golven staan symbool voor de kracht van het water van de Waddenzee. Aan de oostzijde bevinden zich blauw-grijze strepen in tegenovergestelde richting tussen nieuwe rode klinkers, als verwijzing naar de strakke lijnen van het polderlandschap. De zee, de kust en de lucht zijn terugkerende onderwerpen in het werk van Van Loon, voor wie deze opdracht een eenmalig uitstapje naar land-art betekende. Het dijkmonument is het meest noordelijke kunstwerk in de openbare ruimte van ons vasteland.

literatuur/bronnen:

- *Nieuwsblad van het Noorden*, 'Verzwaring Noordgroninger zeedijk bijna rond' (13-05-1986).
- <https://www.visitwadden.nl/nl/bezoeken/activiteiten-overzicht/1425471712/noordpolderzijk-dijk>
- <https://jvanloon213.wordpress.com/>

Fotograaf Paul Wernekinck; bron: Groninger Archieven, Collectie voormalige gemeente Eemmond (2001) (rechtenvrij, fotograaf en bron vermelden).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Wijnand Galema (2009) (rechtenvrij, foto graaf vermelden).

titel	Schöne gelbe Mauer
kunstenaar/ontwerper	Alfred Eikelenboom (1936-2014)
jaartal	1990
locatie	Abraham van Stolkweg 46-50, Rotterdam
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	Beton, staal

Beschrijving/bijzonderheden:

Bij de bouw van de penitentiaire inrichting (PI) De Schie in Rotterdam werden verschillende kunst opdrachten verstrekt als gevolg van de percentageregeling voor rijksgebouwen. Het merendeel is alleen zichtbaar voor gedetineerden en hun bewaarders, maar de opvallend kleurrijke sculptuur *Schöne gelbe Mauer* gemaakt door kunstenaar Alfred Eikelenboom (1936-2019), staat prominent op het voorterrein. Eikelenboom maakte vaak monumentale blikvangers met verwijzingen naar beeldhouwkunst en architectuur, veelal in opvallende kleuren, afgeronde hoeken en een zacht glimmende afwerking. Zijn beelden zijn opgebouwd uit geometrische vormen zoals cirkels, bollen en rechthoeken, die hij samenbracht tot ruimtelijke composities. *Schöne gelbe Mauer* zoekt met zijn opvallende gele kleur verbinding met het rood, oranje en blauw van de gevels van de PI, maar stuurt de blik van de voorbijganger ook naar de Van Nellefabriek aan de overkant van de Schie. Alfred Eikelenboom (1936-2014) studeerde aan de Vrije Academie en aan de Koninklijke

Academie voor Beeldende Kunsten, beide in Den Haag. Hij ontwikkelde zich onder meer tot beeldhouwer, graficus, schilder, en hield zich vooral bezig met architectonische voorstellen, monumentale sculpturen en utopische modellen. In 2002 kreeg hij een oeuverprijs van het Fonds voor Beeldende Kunsten, Vormgeving en Bouwkunst.

literatuur/bronnen:

- *NRC Handelsblad*, 'Ik verzin steden mooier dan ooit gezien' (18-01-1991).
- *De Volkskrant*, 'Boetseren aan de nieuwe gevangenis' (07-08-1993).
- <https://www.bkor.nl/beelden/schone-gelbe-mauer/>
- Bierens, C., Eikelenboom, A., Lootsma, B., *Alfred Eikelenboom* (Den Haag 1994).

Copyright Otto Snoek; bron: www.bkor.nl.

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright Tine Eelman; bron: www.kunstpunt groningen.nl.

titel	Stadsmarkering Groningen, S07
kunstenaar/ontwerper	William Forsyth (1949)
jaartal	1990
locatie	Nabij Noorddijkerweg, Groningen
type	Landart
materiaal/techniek	Wilgenbomen, staalkabel

Beschrijving/bijzonderheden:

Als onderdeel van de viering van het 950-jarig bestaan van de stad Groningen maakte de Pools-Amerikaanse architect en kunstenaar Daniel Libeskind een masterplan voor negen stadsmarkeringen bij de belangrijkste toegangswegen. Deze markeringen werden door verschillende kunstenaars ontworpen en vormen samen één kunstproject. Ter illustratie van de veelzijdigheid van het project wordt hier één werk belicht: stadsmarkering S07 van de Amerikaanse danser en choreograaf William Forsythe (1949). Het bevindt zich in het polderlandschap nabij het Damsterdiep, een van de historische verbindingen met het Groningse ommeland. Forsythe trok een vierhonderd meter lange streep in het landschap waarlangs hij wilgen plantte, die met behulp van kabels krom zijn getrokken. De groei van de bomen met hun unieke, gebogen stammen, verwijst naar de scheepsbouwers langs het Damsterdiep die een vergelijkbare methode toepasten om de juiste kromming van hun scheepsspanen te verkrijgen. Daarnaast kunnen de bomen worden gezien als dansende lichamen die tegelijkertijd in één richting buigen. De stadsmarkeringen zijn een voorbeeld van beeldende kunst die wordt ingezet om de regionale identiteit van een gebied tot uitdrukking te brengen en te versterken.

literatuur/bronnen:

- <https://www.kunstpuntgroningen.nl/kunst-op-straat/stadsmarkering-s07-2/>
- *Nieuwsblad van het Noorden*, 'Stadsmarkeringen brengen Groningen in 21-ste eeuw' (25-06-1990).
- *Nieuwsblad van het Noorden*, 'Stadsmarkering 7 : Een choreografie in het weiland' (19-11-1990)
- *De Volkskrant*, 'Kindergeschreeuw markeert de stad' (15-12-1990).
- Birnbaum, D., *William Forsythe : Suspense* (Genève 2008).
- Hefting, P., *Stadsmarkering/ marking the city boundaries : Groningen 950 jaar* (Groningen 1990).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Copyright onbekend; bron: <https://amsterdam.kunstwacht.nl/kunstwerken/bekijk/1767-baksteen-sculptuur-en-vijver>.

titel	-
kunstenaar/ontwerper	Per Kirkeby (1938-2018)
jaartal	1990
locatie	Hildo Kropplein, Amsterdam
type	Sculptuur/autonoom object
materiaal/techniek	baksteen

Beschrijving/bijzonderheden:

Hoewel dit kunstwerk geen titel heeft, wordt het vaak 'monument voor een abattoir' genoemd. De Deense beeldhouwer Per Kirkeby (1938-2018) wilde een folly ontwerpen die herinnert aan het slachthuis dat hier heeft gestaan. Het beeld roept associaties op met industriële baksteenarchitectuur van abattoir en pakhuizen in de omgeving. Tegelijkertijd liet Kirkeby zich inspireren door herinneringen aan zijn geboortestad Kopenhagen, waar hij als kind langs water en bakstenen muren speelde. Hij wilde de kinderen van de nieuwe woonwijk op het slachthuisterrein een vergelijkbare plek geven om te spelen en zich te verstoppen. Ondanks het zware metselwerk is het object toch transparant en toegankelijk. Door het ontbreken van dak en vensters roept het ook associaties op met een ruïne; als een restant van vroegere bebouwing. De strenge vormen van het object worden verzacht door een waterpartij met golvende lijnen. Kirkeby is een van de bekendste Deense kunstenaars en maakt schilderijen, grafiek, tekeningen, beelden en kleine bronzen, maar zijn bakstenen sculpturen opgebouwd uit archetypische vormen, zijn het meest bekend.

literatuur/bronnen:

- Stadsarchief Amsterdam, Archief van het Amsterdams Fonds voor de Kunst (30804), invr.nr. 1999, '1990'.
- Stadsarchief Amsterdam, Archief van het Amsterdams Fonds voor de Kunst (30804), invr.nr. 2002, '1990'.
- *Het Parool*, Jan Bart Klaster, 'Beeld en buurt verrijking stad' (19-05-1990).
- *Het Parool*, C. Verhoeve, 'Kirkeby: een nieuw soort knäckebröd' (06-06-1990).

- *De Volkskrant*, Peter van den Berg, 'Van abattoir naar modern wonen in Maandag' (02-06-1990).
- <https://amsterdam.kunstwacht.nl/kunstwerken/bekijk/1767-baksteen-sculptuur-en-vijver>
- https://amsterdamopdekaart.nl/c/45/Veemarkt_en_abattoir
- <https://www.buitenbeeldinbeeld.nl/Zeeburg/kirkeby.htm>

Freek de Vos; bron: Stadsarchief Amsterdam, Collectie Stadsarchief Amsterdam: eigen fotodienst (1997) (rechtenvrij, fotograaf en bron vermelden).

PASPOORT - OMGEVINGSKUNST POST '65

Fotograaf onbekend; bron: Stichting Frans de Wit/www.fransdewit.com (1992).

titel	De Klimwand
kunstenaar/ontwerper	Frans de Wit (1942-2004)
jaartal	1986-1992
locatie	Spaarnwoude Park, Velsen-Zuid
type	Landart
materiaal/techniek	Beton, puin

Beschrijving/bijzonderheden:

Frans De Wit (1942-2004) begon zijn carrière als figuratief beeldhouwer maar ontwikkelde zich gaandeweg tot landschapskunstenaar. Voor het recreatiegebied Spaarnwoude tussen Amsterdam en Haarlem ontwierp hij twee ruimtelijke objecten: een dubbele betonnen schijf op een kunstmatige heuvel en een betonnen klimwand die als een rotsblok oprijst uit het parklandschap. Het recreatiegebied kwam gefaseerd tot stand, waarbij de stortplaats Velsen, voor bouwpuin uit de stadsvernieuwing, als laatste werd toegevoegd. De puinheuvels werden omgevormd tot een glooiend landschap waarin De Wit met zijn ruimtelijke objecten accenten aanbracht. De twee parallelle betonnen schijven zijn haaks geplaatst op een gebogen strook van grofpuin, een verwijzing naar de ondergrond. Een steile, smalle trap tussen de schijven voert naar het hoogste punt van waaruit slechts de lucht en smalle repen van het omliggende park te zien zijn. In de as van de trap aan de zuidzijde ligt de klimmuur, die uit 178 gestapelde betonblokken is opgebouwd. De blokken zijn afgietsels van rotsen in de Belgische Ardennen en zijn in samenspraak met bergsporters geselecteerd. Het werk is recent gerenoveerd om te voldoen aan de huidige veiligheidseisen en is tevens voorzien van een nieuw klimparcours.

literatuur/bronnen:

- *Het Parool*, 'Kunstwerk als muur waar je ook op kunst klauteren' (21-09-1990).
- https://www.fransdewit.com/Werken/Openbare-ruimte/Klimwand_dubbele_schijf
- <https://www.fransdewit.com/Portals/8/PDF/FdW-compleet.pdf?ver=mCQus9ApffsceKsWesCJ3Q%3d%3d#page=135>
- https://www.fransdewit.com/Werken/Openbare-ruimte/Klimwand_dubbele_schijf
- <https://www.youtube.com/watch?v=FcUUBPhBAWY>
- Drewes, E. *Frans de Wit. Landmarks* (Leiden 2021).

Gerard J. Dukker, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Fotocollectie, documentnummer 311.437(1992) (rechtenvrij, bron, fotograaf en documentnummer vermelden).

Overzicht bronnen Omgevingskunst

Inhoud:

1. Literatuur algemeen
2. Studies naar een specifiek werk of kunstenaar
3. Kunstinventarisaties (landelijk, regionaal, lokaal)
4. Literatuur uit de periode 1965-1990
5. Archieven
6. Tijdschriften
7. Krantenartikelen
8. Websites

Literatuur

Literatuur algemeen

- Ban, H. van den, e.a., *In opdracht. Zestig jaar percentageregeling beeldende kunst bij Rijksgebouwen* (Amsterdam 2011).
- Beeren, W., Geuze, A., Weeber, C., *Kunst en de openbare ruimte* (Amsterdam 2001).
- Blom, A., *Post 65 : inspirerende bouwkunst : ons wereldbeeld in de architectuur van na 1965* (2021).
- Boiten, I., *Publieke kunst : nieuwe dimensies in ruimte en tijd, voor kunstenaar en publiek* (Rotterdam 2001).
- Brand, J., Werff, A. van der, Zoutman, R., *Handreiking beeldende kunst in de openbare ruimte* (2000).
- Duyn, M. van, *Publiek werk. 1995-2000 vijf jaar Praktijkbureau Beeldende Kunstopdrachten* (Amsterdam 2001).
- Galema, W., Valentijn, D. en Mellink, B., *Goede sier gemaakt : monumentale kunst in Den Haag Zuidwest 1945-1970* (Den Haag 2008).
- Jansen, W., Rijnboutt, K., *Kunstopdrachten van de Rijksgebouwendienst na 1945* (Rotterdam 1995).
- Leering, J., *BeeldArchitectuur en kunst. Het samengaan van architectuur en beeldende kunst* (Bussum 2002).
- Middag, I., e.a., *De Arnhemse School. 25 jaar monumentale kunstpraktijk* (Arnhem 1994).
- Postmus, W., *Rotondekunst: fraaie toevoeging of overbodig verschijnsel?* (Amsterdam: scriptie UvA, 2023).
- Pots, R., *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland* (Nijmegen 2000).
- Quik, T., *Meer dan een beeld - Gestoorde verhoudingen* (Utrecht 2023).
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Is dit kunst of mag het weg? Over de opkomst en ondergang van kunst in de openbare ruimte* (2019).
- Smets, S. (red.), *De Kraat Krant* (Rotterdam 2012).
- Stichting Volkshuisvesting in de Kunst, *Kunst in de openbare ruimte in de naoorlogse wijken* (Den Haag 1991).
- Thissen, S., *Beelden. Stadsverfraaiing in Rotterdam sinds 1940* (Rotterdam 2016).
- Thissen, S., *Mooi van ver. Muurschilderingen in Rotterdam* (Rotterdam 2007).
- Winkel, C. van, *Moderne leegte* (Nijmegen 1999).

Studies naar een specifiek werk of kunstenaar

- Abelman, H., Haaren, H. van, *Gust Romijn en Rotterdam : kunst voor de stad 1950-1970* (Rotterdam 2000).
- Beckhoven, M. van, e.a., *Een vierkantje laten lachen : Bas Maters (1949-2006) : 35 jaar monumentale beeldende kunst en architectonische vormgeving* (Arnhem/Zwolle 2012).
- Bierens, C., Eikelenboom, A., Lootsma, B., *Alfred Eikelenboom* (Den Haag 1994).
- Blaauboer, P., *Omgevingskunst : Pieter Blauboer : de vrije- en monumentale vormgeving in de tuin- en landschapsarchitectuur* (Amsterdam 1997).
- Blotcamp, C., Twist, K. van, *P. Struycken* (Groningen, Rotterdam 2007).
- Boer, S. de, Haaren, H. van, Oxenaar, R., *André Volten : beelden voor de eigen ruimte - beelden voor de*

openbare ruimte = Sculpture in private space - sculpture in public space (Rotterdam 2000).
Groot, E. de, Struycken, P., *Struycken : structuur - elementen 1969-1980* (Rotterdam 1980).
Kempers, P., *Het gaat om heel eenvoudige dingen. Jean Leering en de kunst* (Amsterdam 2018).
Lörzing, H., Smets, S., Nibbeling, X., *Steen in water. Een onbekend aardwerk voor de 1^e Maasvlakte, 1975-1979* (Rotterdam 2014).
Moscoviter, H., *Het Maasbeeld van Auke de Vries. Een handtekening aan de Nieuwe Maas* (Rotterdam 1995).

Kunstinventarisaties (landelijk, regionaal, lokaal)

Abrahamse, J. (red.), *De collectie Flevoland = The Flevoland collection* (Almere 2007).
Adrichem, J. van, Bouwhuis, J., Dölle, M., *Beelden in Rotterdam* (Rotterdam 2002).
Andriese, A., Gieling, L., *De buitenruimte : beelden in Almere* (Almere 1996).
Baaij, H., *Rotterdam : beeldengids centrum = City sculpture guide Rotterdam* (Rotterdam 2001).
Beeldend Vlissingen : een beeldenroute door Vlissingen.
Beerman, M., Burkom, F. van, Grijsenhout, F., *Beeldengids Nederland* (Rotterdam 1994).
Beerman, M., e.a., *Amsterdams Beeldenboek. Vier eeuwen buitenbeelden, 1600-heden* (Amsterdam 1996).
Bouma, G., *Van Amen tot Zekveld. Reportage over de beeldende kunst in Rotterdam in de jaren zestig* (Rotterdam 1994).
Broekema, F., *Kunst in Stad. Een wandeling langs 34 kunstwerken in het centrum van Groningen* (Groningen 2000).
Dik, I., Johannes, N., Kho, M., *Langs kunst in Zuidoost* (Amsterdam 1991).
Duynstee, E., *Kameleonbeelden en omgevingskunst in Nederland* (Maastricht: scriptie Academie van Beeldende Kunsten, 1992).
Geraedts, M. (red.), *Beelden in de stad Utrecht. Percentageregeling sinds 1954* (Utrecht 2014).
Ginneken, L. van, Kok, A., *Haagse beelden : gids voor de Haagse beelden in de openbare ruimte* (Den Haag 1991).
Heezen, H., Ruyters, D., *Beelden in de stad Utrecht : 50 jaar kunst in de openbare ruimte* (Utrecht 1998).
Hertsenberg, R. Linssen, T., *Stadsbeelden Enschede* (Enschede 1978).
Horsten, H., *Buiten-gewoon-buiten. Kunst in de openbare ruimte van Vlaardingen* (Vlaardingen 2007).
Horstink, J., *Beeldend Spijkenisse* (Spijkenisse 2006).
Lambert, J., Thoben, P., *Beeldenboek Eindhoven* (Eindhoven 2001).
Lugt, R. van der (red.), *Beelden in de stad Rotterdam/Sculpture in the City* (Utrecht 1988).
Mast, M. van der, e.a., *Den Haag in beelden* (Den Haag 2015).
Melis, L., Gestel, T. van, *De collectie. 25 jaar kunstprojecten in zorginstellingen, 1985-2009* (Amsterdam 2009).
Munster, K. van, Post, P., *Beelden in de berm : vijf-en-tachtig kunstobjecten vanuit de auto* (ANWB 2003).
Ruiter, T. de, Smets, S., *Monumentale kunst in het Dijkzigtziekenhuis en de Daniël den Hoedkliniek 1960-2018* (Rotterdam 2021).
Villanueva, F., *Masterplan beeldende kunst Tilburg* (Tilburg 1989).

Weijers, W., Villanueva, F., *Sculptuur in Nijmegen : beelden, monumenten, geveldecoraties, omgevingskunst, gedenkstenen, reliefs* (Nijmegen 1990).

Literatuur uit de periode 1965-1990

Abelman, H. (red.), *Een tram die de hemel inrijdt. Een voorstel voor beeldende kunst in de deelgemeente Centrum-Noord* (Rotterdam 1987).
Abelman, H., *Beeldende kunst in de gebouwde omgeving* (Rotterdam 1987).
Abelman, H., e.a., *Stilstand is achteruitgang. Beeldende Kunstbeleid in Rotterdam* (Rotterdam 1978).
Abelman, H., Lebbing, G., *Pressie Nota* (Rotterdam 1969).
Adrichem, J. van, *Beeldende kunst en kunstbeleid in Rotterdam 1945-1985* (Rotterdam 1987).
Beeren, W., e.a., *Actie, werkelijkheid en fictie in de kunst van de jaren '60 in Nederland* (Den Haag

- 1979).
- Beeren, W., *Kunst en de openbare ruimte. Een discussie over beeldende kunst, kunst opdrachten en de openbare ruimte* (Amsterdam 2001).
- Beks, M., *Beeldenvaart door Arnhem* (Arnhem 1983).
- Beljon, J., e.a., *Dialoog kunst en gebouw. Voorbeelden uit de praktijk* (Rotterdam 1970).
- Benjamin, L. W., *The Art of Designed Environments in the Netherlands* (Abingdon 1983).
- Blok, C., e.a., *Beeldende kunst in opdracht 1980-1987* (Amsterdam 1988).
- Blok, C., *Over beoordeling van beeldende ingrepen in de omgeving* (Amsterdam 1977).
- Boer, C. de, Abelman, H., *Kunstplan Oude Noorden* (Rotterdam 1989).
- Boer, C. de, *Berkelpein* (Rotterdam 1990).
- Boer, H. de, e.a., *Kunst en omgeving. Beschouwingen en informatie over de inbreng van beeldende kunst in de omgeving* ('s-Gravenhage 1977).
- Bolten, J., e.a., *Project Katshoek Rotterdam* (Rotterdam 1968).
- Bremer, J., Deelstra, T., Toorn, J. van, *De straat : vorm van samenleven : een verzameling artikelen bij de tentoonstelling in het van Abbemuseum, Eindhoven* (Eindhoven 1972).
- Brochure, *Léon van Kuijk : omgevings-vormgeving* (1982).
- Brouwers, R., *De zorg voor de omgeving : probleemstellingennota beeldende kunst & bouwkunde ten behoeve van het Coördinatie Overleg van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk* (1978).
- Brouwers, R., Jansen, C., *Kunst in opdracht* (Amsterdam 1986).
- Cleveringa, P., *Beelden aan de Linge : werken van 48 hedendaagse kunstenaars uit Nederland* (Utrecht 1984).
- Dam, M. van, Howard, H., Jansen, P., *Beeldende kunst opdrachten Peter Jansen & Matthijs van Dam = environmental sculptures* ('s-Gravenhage 1986).
- Degenhart, G., Horst, W. van der, *De Agniesebuurt en beeldende kunst* (Rotterdam 1989).
- Flore, K., *Beeldwisselingen : 1950-1980 : een kleine kroniek van 30 jaar wisselwerking tussen kunst en bedrijfsleven, kunst en architectuur, kunst en maatschappij* (1982).
- Haan, H. de, Haagsma, I., *Stadsbeeld Rotterdam 1965-1982* (Utrecht 1982).
- Hendriks, B., *Plek in uitvoering* (Amsterdam 1972).
- Hooff, J. van den, *Kunstplan Oude Noorden* (Rotterdam 1989).
- Kelder, W., e.a., *De kunst opdracht als opdracht* (Den Haag 1990).
- Kortenbach, C., *Beeldenroute in Alphen aan de Rijn* (Alphen aan de Rijn 1982).
- Kramer, B., *Kunst opdrachten in de Herinrichting. Herinrichting Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën* (Groningen 1989).
- Lagemaat, G. van de, *Omgevingskunst : een sociologische visie op ontstaan, ontwerp en beleid* (Amsterdam 1984).
- Leering, J., *Kunst bij rijksgebouwen 1978-1985. 8 jaar kunst opdrachten van de Rijksgebouwendienst* ('s-Gravenhage 1986).
- Lörzing, H., *Landschapskunst : kunstlandschap* ('s-Gravenhage 1986).
- Meeuwssen, T., *Twaalf stadsgezichten. Uitgesproken visies op kunst in Hellevoetsluis* (Hellevoetsluis 1993).
- Melis, L., *Beeldende kunst en sociale woningbouw* (Amsterdam 1985).
- Oosterbaan Martinus, W., *Schoonheid, Welzijn, Kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945* (Den Haag 1990).
- Regouin, M., Roelofs, M., *Couleur Locale. Stadsschilderingen in Rotterdam* (Rotterdam 1979).
- Reys, J., *De autonome beeldende kunst en de vormgeving van de omgeving* (Amsterdam 1978).
- Riezenkamp, J., *Kunstbeleid in Rotterdam. Persoonlijke beschouwingen* (Rotterdam 1978).
- Röling, M., *Samenwerking kunstenaar architect : 10 mensen over kunst en architectuur : 'n keuze van Marte Röling* (Amsterdam 1976).
- Schilp, C., *Beelden in de stad Utrecht* (Utrecht 1972).
- Sitter, S. de (red.), *Kunst en overheid. Beleid en praktijk* (Amsterdam 1988).
- Spek, P., *Rotterdam bouwt een metro – kwart eeuw metro* (Rotterdam 1986).
- Struycken, P., *Het beeldend vermogen van de alledaagse omgeving ten behoeve van een zo goed mogelijk leefklimaat* (1974).

Taselaar, E., Kindt, H., *Kunst en omgeving in Groningen* (Groningen 1984).
 Terwindt, E., Crouwel, W., *Over toegankelijkheid van gebouwen* (Amsterdam 1983).
 Villanueva, F., *Masterplan beeldende kunst Tilburg* (Tilburg 1989).
 Welling, D., e.a., *Beeldende kunst en de Rotterdamse metro* (Rotterdam 1987).
 Wentholt, R., *De binnenstadsbeleving en Rotterdam* (Rotterdam 1968).
 Werkgroep Kunst Oude Stad, *Kunstad* (Amsterdam 1993).

Archieven

RKD – Rijksbureau Kunsthistorische Documentatie, Den Haag

Persdocumentatie 'NED Omgevingskunst algemeen per plaats A t/m D en E t/m Z'. Met hierin o.a.:

- 'Commissie voor de percentageregeling', tijdschrift onbekend, 3:2 (1961)
- Affiche tentoonstelling Fodor, 'De kunstzinnige bemoeienis met de gebouwde omgeving' (1977).
- Affiche-Dapperbuurt, 'Dapperbuurt Constructief' oktober 1983.
- Brochure Dapperbuurt, 'Dapperbuurt Project 76-81'.
- Brochure Dapperbuurt, 'Dapperfestival', 1982.
- Bron onbekend, brochure Recreatieproject Bernisse.
- Centraal Museum Utrecht, brochure 'Lunetten : Kunst in een nieuwe woonwijk'.
- Discussie Van Abbemuseum over 'De autonome beeldende kunst en de vormgeving van de omgeving', 1978.
- Erasmus Universiteit Rotterdam en Academisch Ziekenhuis Rotterdam, 'Kunstproject op het land van Hoboken' 1-24.
- Jaarverslag Praktijkburo, '1984-48 : Landart, Hempens-Teerns' (1985).
- Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, brief 'Projekt Bernisse en andere recreatieprojecten van Rijnmond' (10 juli 1975).
- Onbekende bron, 'Architectonische vorm en beeldende kunst in het metro-project' (1975) 3-6.
- Onbekende krant, 'Plannen van B. en W. in Nota Kunst en Cultuur : Zuidplas krijgt Omgevingskunst' (22 mei 1985).
- Persbericht Dordrecht Museum, 'Tentoonstelling Stadspolders Projecten' (1983).
- Recreatieproject Bernisse, Uitnodiging tentoonstelling.
- Stichting Wonen Jaarverslag 1980, 'Kennis van omgevingskunst gebrekkig: onderzoek Charles Karsten een begin'.
- Studiedag Brabant, als thema: de inschakeling van beeldend kunstenaars bij de totstandkoming van structuur- en bestemmingsplannen, 1978.
- Van Abbemuseum, brochure 'Parkaanleg obh Eindhoven' (1966-1967).

Nieuwe Instituut, Rotterdam

Signatuur 37672: archiefdoos *Dossier kunstenaars*. Bevat: Krantenknipsels, tijdschriftartikelen, brochures over kunstenaars en de relatie kunst- gebouwde omgeving 1972-1990.

Signatuur 37974: archiefdoos *Dossier kunst en gebouwde omgeving*. Bevat: Krantenknipsels, tijdschriftartikelen en brochures 1969-1991. Met hierin o.a.:

- Brochure kunsttentoonstelling in Almere 'Beelden 88' in 1988-1989.
- BK-informatie, overzicht van namen en adressen beeldende kunst (februari 1984).
- Documentatie symposium studiemiddag 'Beeldende kunst in de gebouwde omgeving', Hoofddorp, 30 september 1981.
- Nieuwsbrief van het huisorgaan Rijksmuseum voor de kunst in de openbare ruimte, oktober 1991.
- RAADwerk, september nr. 9 (1987).
- Stichting Kunst en Bedrijf, lijst met gerealiseerde kunstopdrachten in 1983-1984 in het kader van de 1%-regeling voor kunst in/bij scholen in het voortgezet onderwijs (1985).

- Stichting Kunst en Bedrijf, lijst met gerealiseerde kunstopdrachten in 1982-1985 van bedrijven, gemeenten en onderwijsinstellingen (1985).
- Publicatie van Cosa over materiaalgebruik in kunstwerken (1982).
- Stichting Wonen Amsterdam, verslag van een college dat werd gehouden met de Technische Hogeschool Delft over de integratie van wonen en recreatie (1981).
- Academie van Beeldende Kunsten Arnhem, verslag van een forumdiscussie over de relatie tussen omgevingsvormgeving en architectuur/stedenbouw. Aanwezig zijn o.a. kunstenaars Berend Hendriks en Cor de Wit.

Tijdschriften

Cosa : tijdschrift voor scheppend ambacht en toegepaste kunst (periode 1948-1984)

- 'Beeldhouders en ruimtelijke vormgeving in Limburg', *Cosa* jrg. 29 (1978).
- 'Beljon vormt omgeving universiteit Nijmegen', *Cosa* 25:6 (1974) 118-119.
- 'Constructief : Beeldende vormgeving NIOZ, Texel', *Cosa* 29:6 (1978) 144-145.
- 'Constructief : Betonreliëf Politiebureau Hilversum door Aad Lambert', *Cosa* (1977) 102.
- 'Constructief : Pauzeplaats scholengemeenschap, Arnhem', *Cosa* 29:1 (1978).
- 'Experiment in Zoetermeer', *Cosa* 26:5 (1975) 81-83.
- 'Kunst en omgeving', een belangrijke publicatie', *Cosa* 29:2 (1978) 32-33.
- 'Rapport 'Kleur bekennen in de Dapperbuurt'', *Cosa* 34:6 (1983).
- 'Samen bouwen – interdisciplinaire aanpak van stedenbouw en architectuur', *Cosa*, 25:6 (1974) 110.
- 'Terreinplastiek van André Volten', *Cosa* 29:6 (1978).
- Beljon, J., 'Cosa-expositie : Een stenen tuin voor Helmond', *Cosa* 33:4 (1982) 12-14.
- Ouwendijk, M., 'Omgevingsproject van Donald Duk : Een onmogelijke kunstgreep met een opmerkelijk resultaat', *Cosa* 36:2 (1983) 17-20.
- Pienter, H., 'Omgevingskunst', *Cosa* 27:3 (1976) 58-60.
- Verwiel, H., 'Een tweede renaissance op komst... Kunstenaars worden weer betrokken bij de stedenbouw', *Cosa* 23:2 (1972) 25-27.
- Verwiel, H., 'Nogmaals: kunstenaar en stedenbouw', *Cosa* jrg. 23 (1972) 52-53.
- Weeber, C., 'Kunstenaar, kunstemaker, stratenmaker', *Cosa* 28:4 (1977) 100-101.

De Architect (1969-heden)

- Lörzing, H., 'Kunst in het landschap : een overzicht van de ontwikkelingen in Nederland', *De Architect* 16:22 (1986) 28-32.
- Rodermond, J., 'Crisis in de Omgevingskunst', *De Architect* 15:6 (1984) 36-37.
- Rodermond, J., 'Geldsluizen in het bouwkunsten opdrachtenbeleid', *De Architect* 16:22 (1986) 4-8.
- Terwindt, E., 'Vijftien jaar omgevingskunst : van compositie naar analyse', *De Architect* 15:6 (1984) 38-43.
- Zwinkels, C., 'Bas Maters gaat buiten zijn boekje : Beeldend kunstenaar complementeer architect', *De Architect* 12:4 (1981) 88-99.

Trefpunt : tijdschrift van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (periode 1963-1970)

- 'Experiment in Zoetermeer', *Trefpunt* 5 (1975).
- 'Kunstenaars betrokken bij stedenbouwkundige ontwikkeling : Van Zoetermeer begint de victorie', *Trefpunt* 6 (1976) 212-2.
- 'Zoetermeer schakelt kunstenaars in bij stadsopbouw', *Trefpunt* 3 (1974).

Kunstcentrum Krant (Tilburg)

- 'Kunst en omgeving', *Kunstcentrum Krant* 2:1 (1978).
- 'Kunstenaars inbreng bij scholen complex Zanddonk in Waalwijk', *Kunstcentrum Krant* 1:1 (1977).
- 'Beeldend Vormgever op stedenbouwkundig schaal', *Kunstcentrum Krant* jrg. 1 (1977).

Kunst en Omgeving, tijdschrift van Stichting Kunst en Bedrijf (periode 1949-1991)

- 'Een samengaan van kunst en architectuur in het PGGM-kantoor te Zeist', *Kunst en Omgeving* (1982).
'Hoe AMEV zich van kunst verzekerde', *Kunst en Omgeving* (1983).
'PGGM', *Kunst en Omgeving* (1982).

Museumjournaal (periode 1955-1996, ook: Kunst & Museumjournaal)

- 'Hans Abelman in gesprek met Paul Hefting', *Museumjournaal* 19:4 (1974) 158-161.
Esmeyer, A., 'Moore in den haag', *Museumjournaal* 11:7 (1966) 232-233.
Jean Leering, 'De rol van beeldende kunst in de vormgeving van de leefomgeving', *Museumjournaal*, 19:4 (1974) 150-155.
Leering, J., 'De rol van de beeldende kunst in de vormgeving van de leefomgeving', *Museumjournaal* 19:4 (1974) 150-155.
Paul Hefting, 'Hans Abelman in gesprek met Paul Hefting', *Museumjournaal*, 19:4 (1974) 158-161.
R.D., 'Frank Liefoghe in Amsterdam', *Museumjournaal* 15:3 (1970) 159.
Struycken, P., 'Het beeldend vormgeven van de alledaagse omgeving ten behoeve van een zo goed mogelijk leefklimaat', *Museumjournaal*, 19:4 (1974) 156-157.
Visser, H., 'Zonnehof-amersfoort : uniek tussen droom en daad', *Museumjournaal* 11:8 (1966) 297-302.

Nouvelles Images (voormalige galerie voor naoorlogse kunst, Den Haag)

- 'De Medische Faculteit van de Universiteit te Rotterdam', *Nouvelles Images* (1980-1981).
'De Technische Hogeschool te Eindhoven', *Nouvelles Images* (1981).
'Het Gemeentelijk Waterleidingbedrijf Amsterdam te Weesperkarspel', *Nouvelles Images* (1981).
'Het kantoorgebouw van de Suikerunie te Breda', *Nouvelles Images* (1981).
'Het ptt Expeditieknooppunt te Arnhem', *Nouvelles Images* (1980-1981).

Wonen-TA/BK : Tijdschrift voor architectuur, stedenbouw en beeldende kunst - modernisme en monumentenzorg (periode 1973-1985)

- 'Zuidplein busstation, kunst en het schrijvende volk', *Wonen-TA/BK* 8:24 (1979) 2-6.
Bierhaus, W., 'Architectuur en beeldende kunst in galerie nouvelles images', *Wonen-TA/BK* 9:4 (1981) 5-7.
Bosma, K., Winkel, C. van, 'Alexanders kosmologie: intellectueel spinsel van gevoelens en archetypen', *Wonen-TA/BK* 13:23/24 (1985) 12-13.
Brouwers, R., 'De verbeelding en de barre werkelijkheid : kunstenaars en de gebouwde omgeving als werkterrein', *Wonen-TA/BK* 8:nummer onbekend (1977) 8-77.
Duyn, E. van, 'Kunst en omgeving: wiens discipline staat voorop?', *Wonen-TA/BK* 9:22 (1981) 3-4.
Eerhart, B., 'Stimulans voor voorbeeldige samenwerking : Ton Alberts / Arnold Hamelberg eenheid van architectuur en kunst', *Wonen-TA/BK* 6:24 (1977) 4-13.
Graaf, R. de, 'Visuele as tilburg: omgevingskunst in een boekje', *Wonen-TA/BK* 9:4 (1981) 2-3.
Graaf, R. de, Duyn, E. van, 'Beeldende kunst in de Amsterdamse Metro : Integratie in de omgeving of anekdotes langs de baan', *Wonen-TA/BK* 9:4 (1981) 18-23.
Leering, J., 'Regisseurs in het landschap: Enkele nabeschouwingen over openlucht-tentoonstellingen', *Wonen-TA/BK* 13:23/24 (1985) 46-48.

Overig

- 'Daniëls en Maters : Een voorstel voor de verhoging van de leefbaarheid van Lelystad', *Openbaar Kunstbericht* (augustus 1973) 133-135.
'Kunst bij het p.e.b. Leeuwarden : Een perfecte intergratie van kunst en architectuur bij het nieuwe P.E.B.-gebouw', *Boud* (1984) 18-20.
'Kunst rond erasmusgebouw', *Cobouw* (28 september 1974).
'Kunst, gebouw, kanaal en brug', *Openbaar Kunstbericht*, 4 (1977) 4-5.
'Maanlandschap van Petri', *De Mars* 22:7 (1974).
'Parkaanleg obh', *Uit de Kunst* (1966).
'Stadspolders Projekten', *Bulletin Dordrechts Museum* 8:4 (1983).

- 'Terreinplastiek', 7:6 *Kunstecho's* (1978).
- Barten, W., 'Halfslachtig beleid in Amsterdam : Kunstenaars actief bij stadsontwikkeling?', *Groene Amsterdammer* (3 juli 1974).
- Barten, W., 'Kunst als een schot in de lucht : De gespannen verhouding tussen opdrachtgever, kunstenaar en gebruiker', *Groene Amsterdammer* (16 augustus 1978).
- Boersma, A. 'The art of designed environments in the Netherlands', *Pulchri* 11:2 (1983) 17.
- Fuchs, R., 'On principles in environmental design and public art', *Studio International* (1973) vol. 185, nr. 955.
- Grimm, P., 'Omgevingskunst', *Zuidhollands Landschap* 18:3 (1989) 4-5.
- Lugten, A., 'Omgevingskunst dat is een vlucht uit de autonomie', 2 maart/april *Kunstbericht* (1980) 7-11.
- Lugteren, A., 'Taal van de omgeving', 1 mei/juni, *Kunstbericht* (1979) 3-8.
- Meijer, E., 'Kunst als Bouwpartner', *Kunstbeeld* (1979).
- Middag, I., 'Mannen, vrouwen en ruimte : op zoek naar een vrouwelijke omgevingsvormgeving', *Ruimte* 4 (1985) 3-9.
- Verstegen, T., 'Omgevingskunst en ontwerp in de verzorgingsstaat', 6:7 *Plan* (1984) 26-31.

Krantenartikelen

- Algemeen Dagblad, 'De onvoltooide van een trio' (7 januari 1967).
- Algemeen Dagblad, 'Drenthe hersteld doolhof in ere' (januari 1981).
- Algemeen Dagblad, 'Het bleef bij een ontwerp : Philips wees plan van vier kunstenaars voor Evoluonpark af' (7 januari 1967).
- Arnhemse Courant, 'Kunstenaar adviseert bij inrichting Rijkerswoerd' (28 augustus 1986).
- Arnhemse Courant, 'Nico Komen reinigt in vier weken 20.000 vierkante meter "blauwe golven"' (22 mei 1985).
- Arnhemse Courant, 'Pebrem positief tegenover gebruik hogedrukspuit' (18 april 1985).
- Arnhemse Courant, 'Uniek experiment van technici en kunstenaars : Ruimte voor romantiek op een groot verkeerscircuit' (19 oktober 1974).
- Brabants Dagblad, 'Ton voor omgevingskunst : Wijkproject Boschveld en binnenterrein Carolushof' (11 mei 1983).
- Brabants Dagblad, Frenken, T., 'Het park rond het Evoluon : Mooie woorden voor een schraal plan' (10 januari 1967).
- Brabants Dagblad, Frenken, T., 'Kunstzinnige bemoeienis met gebouwde omgeving' (23 april 1977).
- Corsius, L., 'Omgevingsvormgeving', *Museumjournaal* 19:6 (1979).
- Dagblad De Stem, 'Wonen en Kunst : Maasport test-case in zuiden?' (4 juni 1977).
- De Gelderlander, 'Artistieke aankleding Winkelsteegcircuit : Ontwerp Struycken komt in februari' (28 januari 1981).
- De Gelderlander, 'Ballon moet saai bouw levend maken' (22 februari 1973).
- De Gelderlander, 'Blokken Struycken komen uit de verf' (29 juni 1983).
- De Gelderlander, 'Lustrum-geschenk van gemeente in 'open huis' te zien : Bomen op KU-terrein maken plaats voor kunstwerk van stalen platen' (21 december 1977).
- De Gelderlander, 'Speciale projecten rond gebouwen KU : Heijendaal moet leefbaarder worden' (9 september 1974).
- De Gelderlander, 'Weer een vormgever door gemeente aan de dijk gezet' (7 april 1978).
- De Limburger, 'CRL: Maak van Randwijck voorbeeldmodel : Kunstenaars inschakelen bij nieuwbouw' (28 januari 1981).
- De Limburger, 'Kunstenaar geeft vorm aan steenberg ON III' (3 mei 1980).
- De Nieuwe Krant, 'Aandacht voor parkeernood Stationsplein : Wethouder tegen stallen op 'blauwe golven' (23 augustus 1984).
- De Nieuwe Krant, 'Omgevingskunst Wim Korvinus' (5 april 1984).
- De Telegraaf, 'Kunstenaars ingeschakeld bij ontwikkeling woonwijk' (23 oktober 1976).
- De Tijd, Kroon, B., 'Een fluit op de boulevard van Vlissingen' (20 januari 1978).
- De Tijd, Rutten, J., 'Ger en Pjotr op avontuur in de Visbuurt : Kunstenaars moeten geen versierders

van de onvrede worden' (19 september 1975).

De Volkskrant, 'De kunstenaar als vleugellamme uitvoerder' (7 januari 1978).

De Volkskrant, Ellenbroek, W., '2,3 miljoen gulden voor opsmuk : Kunstenaars tuigen metro op' (23 augustus 1974).

De Volkskrant, Ginneken, L., 'Discussie vormgeving warrig', 21 maart 1978.

Deventer Dagblad, 'Culturele Raad : In Colmschate kunstenaars inschakelen' (7 november 1975).

Deventer Dagblad, Meutgeert, H., 'Pleintje, parkje, beeldje' (18 mei 1994).

Emmer Courant, 'Experiment beeldende kunst in woningbouw' (29 december 1976).

Haagsche Courant, 'In Utrechtsebaan Voorburg : Inrichtingsplan viaducten goed ontvangen' (2 november 1982).

Haagsche Courant, 'Inspraak over kunst haalt weinig uit' (31 augustus 1974).

Haagsche Courant, 'Kunstenaar ontwerpt speelplantsoen' (4 maart 1975).

Haagsche Courant, 'Kunstenaars betrekken bij stadsontwikkeling' (6 februari 1976).

Haagse Courant, 'Cultuurwethouder J. Schouten van Voorburg : 'Woede van kunstenaars berust op misverstanden' (22 februari 1962).

Het Binnenhof, 'Aan Leidschendamse Fluirpolderplein : Kunstwerk Ossip Snoeck bij nieuwe bibliotheek' (23 maart 1983).

Het Binnenhof, 'Het plan is klaar, bekijk het maar' (27 juni 1975).

Het Binnenhof, 'Het werk van twee Amerikaanse kunstenaars in Den Haag' (17 december 1982).

Het Binnenhof, 'Kunstwerk bij Kijkduinsestraat' (30 maart 1976).

Het Financieele Dagblad, Barten, W., 'Kunst en omgeving op drie plaatsen: Lunetten, Dapperbuurt en Flevoland' (14 januari 1983).

Het Financieele Dagblad, Barten, W., 'Omgevingskunst wat fragmentarisch te boek en ten toon gesteld' (25 juni 1983).

Het Financieele Dagblad, Barten, W., 'Terugblikken op omgevingsvormgeving' (4 juni 1984).

Het Financieele Dagblad, Faber, J., 'Nuances in Nijmeegse universiteit' (12 september 1980).

Arnhemse Courant, Rotterdam, R. van, 'Project Eugene Terwindt vrijdag klaar : Op Nijmeegs pleintje rode pyramiden en waterscherm', (8 november 1978).

Het Vrije Volk, Groot, J. de, 'Drie ton voor kunst met 'n hek er omheen' (5 juli 1974).

Intermediar, 'Drs. Roel Pots, 'Beeldende kunst en de gebouwde omgeving : Het experiment Zoetermeer', 24-12-1982.

Intermediar, Pots, R., 'Beeldende kunst en de gebouwde omgeving : Het experiment Zoetermeer' (24 december 1982).

Leeuwarder Courant, 'Experiment in Jorwerd : Kunstenaars deelden terrein in bij bank' (7 november 1972).

Leeuwarder Courant, 'Kunstbos bij Franker : Interessante expositie in Coopmanshus' (3 april 1987).

Leeuwarder Courant, 'Kunstwerk in kunstwerk' (18 augustus 1983).

Nieuwsblad van het Noorden, 'De 1%-regeling voor beeldende kunst en de R.U. : Het gemak van het niet hoéven' (21 februari 1975).

NRC Handelsblad, 'Conclusie rapport Kunst in relaties : Stadsprojecten met kunstenaars zelden geslaagd' (6 februari 1984).

NRC Handelsblad, 'De Blauwe Golven milieuvriendelijk schoongemaakt' (1 april 1985).

NRC Handelsblad, 'Fantasievolle plannen voor plein Nederlandsche Bank' (6 april 1987).

NRC Handelsblad, 'Nieuw recreatiegebied in Rotterdam groeit door, ondanks investeringsstop' (14 januari 1977).

NRC Handelsblad, 'Omgevingskunstwerk door David van de Kop bij de Suikerunie te Breda' (17 oktober 1978).

NRC Handelsblad, 'Omgevingskunstwerk door Jan van Ijzendoorn' (17 oktober 1978).

NRC Handelsblad, 'Rotterdamse pleinen op zicht' (13 mei 1976).

NRC Handelsblad, Abbing, M., 'Omgevingsontwerper J. J. Beljon : Gearticuleerd spreken in beton' (27 oktober 1972).

NRC Handelsblad, Bullhorst, R., 'Ridderkerks park loopt markante aanplant mis' (12 juni 1982).

NRC Handelsblad, Illes, V., 'Amsterdam toont kunst voor de metro' (3 mei 1976).

NRC Handelsblad, Illes, V., 'Kunstenaars in een doolhof' (1 april 1977).

NRC Handelsblad, Karstkarel, P., 'Studiedag over omgevingskunst in Drachten' (21 mei 1979).
 NRC Handelsblad, Maas, T., 'Voor omgevingskunst blijft nu geen ruimte over' (16 april 1986).
 NRC Handelsblad, Roodnat, B., 'Bestrating als een stromende rivier' (28 oktober 1978).
 NRC Handelsblad, Roodnat, B., 'Op zoek naar de menselijke maat' (17 november 1978).
 NRC Handelsblad, Roodnat, B., 'Tussen architectuur en beeldende kunst' (24 februari 1978).
 NRC Handelsblad, Vos, M., 'Beeldende kunst & omgevingsvormgeving' (4 augustus 1978).
 Provinciale Zeeuwse Courant, 'In Kapelle plan voor een onderzoek kunst bij 'Volkswoning' (5 mei 1977).
 Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 'Staten negeren kunst-advies: geen maanlandschap in Zwolle' (22 mei 1972).
 Trouw, Terlouw, E., 'Wat doet die kunst toch in onze omgeving?' (27 februari 1978).
 Twentsch Dagblad, 'Discussiestuk Commissie Beeldende kunst : Plan Ali Koubaâ uitgangspunt vormgeving Enschedesestraat' (16 december 1974).
 Twentsche Courant, 'Wordt kunst straks onzichtbaar? Kunstenaars willen de maatschappij in' (24 november 1978).
 Twentse Courant, 'Basis voor overleg met architecten, stedenbouwers : Kunstenaars geven hun visie op wandelgebied Enschedesestraat' (26 juli 1975).
 Utrechts Nieuwsblad, Straten, H. van, 'Willem Korvinus en Marcel van Vuuren : Twee kunstenaars helpen 'n woonwijk voor mensen te maken' (21 mei 1977).
 Utrechts Nieuwsblad, 'Kunstenaressen metselen in tuin van buurthuis Aoxomoxoa' (30 maart 1983).
 Vrij Nederland, 'Peter Struycken, Een blik in de ruimte', 20-09-1986).
 Vrij Nederland, 'Peter Struycken, Een blik in de ruimte', 20-09-1986).
 Vrij Nederland, 'Rijksgebouwendienst' (18-10-1986).
 Vrij Nederland, 'Rijksgebouwendienst' (18-10-1986).
 Winschoter Courant, 'Kunstenaar De Wilde pakt omgeving van cultuurcentrum aan' (16 juni 1972).

Websites

Beeldende Kunst & Openbare Ruimte, Rotterdam, www.bkor.nl
 BK-informatie, sleutelwerken, www.sleutelwerken.nl
 BK-informatie, www.bkinformatie.nl
 Buitenkunst Den Haag, www.bkdh.nl
 Flevoland Erfgoed, www.flevolanderfgoed.nl
 Gemeente Amsterdam, kunst in de openbare ruimte, www.amsterdam.kunstwacht.nl/
 Gemeente Utrecht, kunst in de openbare ruimte, www.kunstinopenbareruimte-utrecht.nl
 Keunstweurk (Friesland), www.keunstwurk.nl/publieke-kunst.nl
 Kunstpunt Groningen, www.kunstpuntgroningen.nl/kunst/kunst-op-straat/de-collectie
 Leeuwarden in Beelden, www.leeuwardeninbeelden.nl
 Visit Flevoland, www.visitflevoland.nl
 Website René en Peter Krogt, www.standbeelden.vanderkrogt.net/
 Wikipedia inventarisaties per provincie, stad of dorp, www.nl.wikipedia.org

Wijnand Galema Architectuurhistoricus
 Mahatma Gandhistraat 14
 3066 VA Rotterdam
 06-41371143
 mail@wijnandgalema.nl
 www.wijnandgalema.nl

